

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

**İBN DUREYD VE KİTÂBU'L-MELÂHİN ADLI
ESERİNİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ**

Hazırlayan

Serhat Eymen NURAY

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ

KONYA-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Serhat Eymen NURAY		
	Numarası	168106081003		
	Ana Bilim /BilimDalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ A.B.D / ARAP DİLİ VE BELAGATI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora		
Tezin Adı	İBN DUREYD VE KİTÂBU'L-MELÂHİN ADLI ESERİNİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ			

Bilimsel Etik Sayfası

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Serhat Eymen NURAY

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Serhat Eymen NURAY
	Numarası	168106081003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/ Arap Dili ve Belagatı
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ
	Tezin Adı	İBN DUREYD VE KİTABU'L-MELÂHİN ADLI ESERİNİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *İbn Dureyd ve Kitabı Melâhîn* başlıklı bu çalışma *Adli Eserinin Arap Dilindeki Yeri* başlıklı bu çalışma *30.04/2019* tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Dr.	Muhammet Vehbi DERELİ	<i>M. Dereli</i>
2	Doç. Dr.	Mücahit KÜÇÜKSARI	<i>M. Küçükşarı</i>
3	Dr. Öğretim Üyesi	Hasan UÇAR	<i>H. Uçar</i>

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Serhat Eymen NURAY		
	Numarası	168106081003		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
	TezDanışmanı	Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ		
	Tezin Adı	İBN DUREYD VE KİTÂBU'L-MELÂHİN ADLI ESERİNİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ		

İbn Dureyd (ö. 321/933), Abbasiler döneminde yaşamıştır. Bu dönem ilme, âlime saygı duyulan bir dönemdir. Bu dönemde birçok âlim yetişmiş, bu âlimler alanlarında önemli eserler bırakmıştır.

İbn Dureyd, kıymetli âlimlerden ders alan, Arap diline önemli eserler bırakan ve birçok öğrenci yetiştiren bir Arap dili âlimi, edip ve şairdir. Arap dilinde önemli eserler bırakan İbn Dureyd'in "*Kitabu'l-Melâhin*" adlı eseri de tevriye, muamma (ta'miye) kinâye-ta'riz, lugavî lugaz (lugat bilmeceleri), kelimelerin garib ve nâdir mânalarının izahı ve hîle-i şer'iyeye türleriyle ilgili kaleme alınmış bir eserdir. Eser genel olarak bilginin kalıcılığını sağlamak, zamanı değerlendirmek, muhatabın seviyesini tespit etmek ve alandaki etkinliği ortaya koymak gibi amaçlar için yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Dureyd, Kitabu'l Melâhin, Arap dili, Tevriye, Lugaz, Melâhin

 KONYA	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	---	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Serhat Eymen NURAY		
	Student Number	168106081003		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ		
	Title of the Thesis/Dissertation	IBN DURAİD AND THE IMPORTANCE OF HİS WORK KİTAB AL-MALAHİN IN THE ARABİC LANGUAGE		

Ibn Dureyd (died in 321/933) lived during Abbacies era. This is a period in which science and scientists were respected. During this period, lots of scholars were risen and they left significant works in their fields.

Ibn Dureyd is an Arabic religious scholar, literary man and poet who made great works in Arabic language and grew many students. His book, *Kitab-ul Melahin*, is a study about double entendre, colloquials, ta'miye kinaye-ta'riz, dictionary riddles, the explanation of the strange and rare meanings of the words and hile-i şer'iyye. The book was written for the aim of providing a permanence of the knowledge, assess the period, determine the level and reveal the effectiveness of the interlocutor in the field.

Keywords: Ibn Dureyd, Kitabul Melahin, Arabic Language, Double Entendre, Lugaz, Melahin

ÖNSÖZ

İnsanların iletişim kurmak için kullandığı, bir nevi insanlığın ortak hazinesi olan dil, insanların duygu ve düşüncelerini aktarma konusunda en önemli vasıttır. Bu açıdan dil, bireye hayatın her safhasında hizmet etmektedir.

Kültürün en önemli iki kaynağı dil ve dindir. Dinin güzel bir şekilde anlatılabilmesi için doğru ve zengin bir dile ihtiyaç vardır. Dolayısıyla kültürün en önemli kaynaklarından biri olan dilin bozulması ve yozlaşması bir takım kültürel ve sosyal problemleri de beraberinde getirebilir. Çünkü dil bozulur veya doğru kullanılmaz ise düşünceler de doğru aktarılamayabilir. Dilin bozulması, toplumlarda sarılması mümkün olmayan yaralara yol açabilir. Bundan dolayı tarih boyunca milletler, dillerini dış etkenlere karşı korumaya çalışmışlar ve koruyabildikleri ölçüde varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Bu bağlamda Arap dili, doğuşundan bu yana yaşayan dünya dilleri arasında etkisini, varlığını ve canlılığını yitirmemiş bir dil olarak değerlendirilir. İslam'ın temel kaynaklarının özellikle de Kur'an-ı Kerim'in dili olması sebebiyle diriliğini ve tazeliğini koruyabilmiş nadir dillerden birisidir.

Melâhin türü eserler de Arap edebiyatında dil inceliklerine dikkat çeken eserlerdendir. Melâhin, *Kelime ve zekâ oyunları*, *bilmece-bulmaca* gibi kavramlarla da ifade edilir. Melâhin kavramına yakın olarak “muhâcât, lugaz, ehâcî, ta'miye, mugâlata, mu'âyât” gibi isimler de kullanılmıştır. Muhatabın bilgi seviyesini ölçmek, vakti değerlendirmek, zor ifadeleri çözme alışkanlığı kazandırmak, zekâyı geliştirmek ve amacı gizlemek gibi hedefleri bulunan melâhinin şiir ve nesir türleri de bulunmaktadır. Melâhin türüne olumlu yaklaşım değerli bulanların yanı sıra olumsuz yaklaşım bu alanı gereksiz bulanlar da olmuştur. Fakat belagat ilmiyle, felsefe bilimleri ve dilbilimiyle olan ilişkisi göz önüne alındığında ne kadar önemli bir tür olduğu açıkça görülmektedir.

Bu çalışmada H. III. ve IV. asırlarda yaşamış, Arap diline çok önemli katkılarda bulunan, yaşadığı dönemde “âlimlerin en şâiri ve şâirlerin en âlimi” tabiriyle

vasıflandırılan ve birikimli bir âlim olarak kabul edilen *İbn Dureyd* ve *Kitâbu'l-Melâhin* adlı eseri incelenmiştir.

Çalışma giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Arap dili, Arap dilinin ortaya çıkmasındaki etkenler ve Arap dilinde melâhin konusu ele alınmıştır. Birinci bölümde, müellifin yaşadığı dönemin özellikleri, dönemin siyasi ve sosyal durumu, dini ilimler, müellifin hayatı, eğitimi, hocaları, öğrencileri, edebi şahsiyeti, eserleri ve vefatı üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise çalışmanın konusu olan *Kitâbu'l-Melâhin* adlı eserin genel özellikleri, muhteva açısından tahlili, Arap dilindeki yeri ve önemi, eserde takip edilen yöntem, yapılan istişhadlar ele alınmıştır.

Bu araştırmanın ortaya konulmasında emeği bulunan herkese, çalışmanın her aşamasında görüşlerine başvurduğum ve desteklerini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Muhammet Vehbi DERELİ'ye ve Doç. Dr. Mücahit KÜÇÜKSARI'ya en kalbi teşekkürlerimi sunarım.

Serhat Eymen NURAY

Konya-2019

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
TRANSKRİPSİYON	X
KISALTMALAR	XI

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE ARAP DİLİNDE MELÂHİN

1. 1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖZGÜNLÜĞÜ	2
1. 2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI.....	2
1. 3. ARAŞTIRMANIN METODU	2
1. 4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	4
2. 1. ARAP DİLİNİN MENŞEİ VE ÖNEMİ.....	5
2. 2. ARAP DİLİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER.....	6
2. 2. 1. KUR'AN-I KERİM.....	6
2. 2. 2. HADİS-İ ŞERİF	9
2. 2. 3. YABANCILARIN ARAPLARA KARIŞMASI.....	9
3. 1. ARAP DİLİNDE MELÂHİN	10

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN DUREYD'İN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. İBN DUREYD'İN YAŞADIĞI DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ.....	12
1.1.1. SİYASİ DURUM	14
1.1.2. SOSYAL DURUM.....	16
1.2. MÜELLİFİN HAYATI.....	20
1.2.1. ADI, NESEBİ VE LAKABI	20
1.2.2. DOĞUMU VE AİLESİ	21
1.2.3. HOCALARI	22
1.2.3.1. Huseyn b. Dureyd	23
1.2.3.2. Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869).....	23

1.2.3.3. Ebu'l-Fağl el- 'Abbâs b. el-Ferec b. Alî b. Abdillâh er-Riyâşî el-Lugavî (ö. 257/871).....	23
1.2.3.4. Abdurrahman b. Ağî'l-'Asmaî.....	24
1.2.3.5. el-'Utbî (ö. 228/843).....	24
1.2.4. ÖĞRENCİLERİ.....	24
1.2.4.1. Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/978).....	25
1.2.4.2. Ebu'l-Ferec el-İsfehânî (ö. 356/967).....	25
1.2.4.3. el-Merzubânî (ö. 384/994).....	25
1.2.4.4. Ebû Ali el-Fârisî (ö. 369/979).....	26
1.2.4.5. Hasan b. Abdullah el- 'Askerî (ö. 382/992).....	27
1.2.4.6. el-Âmidî (ö. 371/981).....	27
1.2.4.7. İbnu's-Serrâc (ö. 316/929).....	27
1.2.4.8. el-Mes'ûdî (ö. 346/956).....	28
1.2.4.9. Ebû Ali el-Kâfî (ö. 356/967).....	29
1.2.4.10. İbn Hâleveyh (ö. 370/980).....	29
1.2.5. KİŞİLİĞİ.....	31
1.2.6. VEFATI.....	32
1.2.7. ESERLERİ.....	34
1.2.7.1. el-Cemhera.....	34
1.2.7.2. el-İştikâk.....	34
1.2.7.3. el-Makşûra.....	35
1.2.7.4. el-Makşûr ve'l-Memdûd.....	35
1.2.7.5. Kitabu'l-Melâhin.....	36
1.2.7.6. Kitabu'l-Muctenâ.....	36
1.2.7.7. es-Serc ve'l-Licâm.....	36
1.2.7.8. Vaşfu'l-Matar ve's-Sehâb ve Mâ Ne'atethu'l-'Arabu'r-Ruvvâd Mine'l-Bikâ'.....	36
1.2.7.9. Kitâbu'l-Fevâid ve'l-Ağbâr.....	37
1.2.7.10. Min Ağbârî İbn Dureyd.....	37
1.2.7.11. el-Emâlî.....	37
1.2.7.12. el-Vişâh.....	38

İKİNCİ BÖLÜM

KİTABU'L-MELÂHİN ADLI ESERİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ

2.1. ESERİN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	41
2.2. ESERDE TAKİP EDİLEN YÖNTEM.....	41
2.3. ESERİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ.....	42
2.4. ESERİN İÇERİĞİ.....	43
2.5. ESERDE YAPILAN İSTİŞHADLAR.....	60
2.5.1. ÂYETLERLE YAPILAN İSTİŞHADLAR.....	60

2.5.2. ŞİİRLERLE YAPILAN İSTİŞHADLAR	69
SONUÇ	86
BİBLİYOGRAFYA.....	87

TRANSKRİPSİYON

Sessiz Harfler

Uzun heceler

ء : '

ا : â

ث : ṡ

و : û

ح : ħ

ي : î

خ : ħ

ذ : z̤

ص : ṡ

ض : d̤

ط : t̤

ظ : z̤

ع : '

ق : k̤

Türkçede kendisine yakın bir karşılığı olan ج-ت-ب gibi harflerde ve Türkçeye yerleşmiş kelime ve tabirlerde transkript uygulanmamıştır.

KISALTMALAR

AÜFEDF	: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
a.s.	: Aleyhi's-Selam
c.	: Cilt
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
haz.	: Yayına hazırlayan
H.z.	: Hazreti
nşr.	: Neşreden/ Yayına hazırlayan
ö.	: Ölüm tarihi
örn.	: Örnek
r.a.	: Radıyallahu Anh
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallâllahu aleyhi ve Sellem
t. y.	: Tarihsiz
thk.	: Tahkik eden
vb.	: Ve benzeri

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE

ARAP DİLİNDE MELÂHİN

1. 1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖZGÜNLÜĞÜ

Bu araştırmanın konusu, kıymetli âlimlerden ders alan, Arap diline önemli eserler bırakan İbn Dureyd'in (ö. 321/933) hayatı, edebî kişiliği ve *Kitabu'l-Melâhin* adlı eserinin muhteva açısından tahlilidir.

İbn Dureyd'in hayatı ve başka bir eserine dair ülkemizde yüksek lisans tezi mevcuttur. Söz konusu çalışma, Fatih Kılınç'a ait *İbn Dureyd ve Cemheratu'l-Luga Adlı Eseri*" adlı yüksek lisans tezidir. Bu yüksek lisans çalışmasında müellifin hayatı ve sözlük alanında yazmış olduğu *Cemheratu'l-Luga* adlı eseri ele alınmış, eser muhteva yönünden incelenmiştir.

1. 2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Kitabu'l-Melahin, tevriye, muammâ, kinâye, ta'riz, lugavî mecaz, kelimelerin garib ve nâdir manalarının izahı ve hîle-i şeriyye türleriyle ilgili kaleme alınmış bir eserdir. Eserin yazılma amacının, genel olarak bilginin kalıcılığını sağlamak, zamanı değerlendirmek, muhatabın seviyesini tespit etmek ve dil alanındaki etkinliği ortaya koymak olduğu söylenebilir. Aynı zamanda eserin belagat ve fıkıh ilmi ile de bağlantılı olduğunu ifade edilebilir. Böyle bir eserin ve müellifin incelenmesi, akademik çalışmalara katkıda bulunması ve daha sonraki çalışmalara fayda sağlaması açısından önem arz etmektedir.

1. 3. ARAŞTIRMANIN METODU

İncelemeye geçilmeden önce Arap dili ile alakalı genel bilgiler verildikten sonra, çalışmanın asıl konusu olan melâhin kavramı üzerinde durulmuştur. Bu kavramı açıklarken, melâhin kavramı ile ilgisi bulunan tevriye ve lugaz sanatı ile alakalı da bilgiler verilmiştir.

Bir kişinin şahsiyetinin oluşmasında, içinde bulunduğu dönemin ve yaşadığı olayların etkili olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı birisinin edebî kişiliği ele

alınacaksa ilk olarak yaşadığı dönem genel olarak incelenmelidir. Bu çalışmada, hicri III. ve IV. asırlarda yaşamış olan İbn Dureyd ve *Kitâbu'l-Melâhin* adlı eseri incelendiği için, çalışmanın birinci bölümünde İbn Dureyd'in yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve ilmî durumu ele alınmıştır. Devamında ise hayatı, ailesi, hocaları, öğrencileri, edebi kişiliği ve eserleri incelenmiştir.

İkinci bölümde *Kitâbu'l-Melâhin*'in genel özelliklerinden bahsedilmiş, eserde takip edilen yöntem, eserin içeriği, eserin Arap dilindeki yeri incelenmiştir. Eserin içeriği bölümünde İbn Dureyd'in eserinde ele almış olduğu yemin cümleleri ve uzak anlamlarının kast edildiği kelimeler açıklanmıştır.

Çalışmada ismi geçen kişilerin vefat tarihleri ilk geçtikleri yerde hicri ve miladi olarak verilmiş olup daha sonra geçtiği yerlerde tekrar edilmemiştir. Ölüm tarihleri dışında hicri tarihler verilirken "h." kısaltmasıyla belirtilmiş ancak miladi tarihler verilirken özellikle bir kısaltma kullanımına ihtiyaç duyulmamıştır.

İbn Dureyd, kitabında yemin cümlelerinde geçen kelimelerin tevriye sanatı kullanarak nadir anlamlarını açıklarken, ayetlerden ve şiir beyitlerinden örnekler vermiştir. *Kitâbu'l-Melâhin*'de geçen şiir beyitlerinin kime ait olduğu müellif tarafından zikredilmemiştir. İnceleme esnasında araştırmalar neticesinde bulunan şairlerin isimleri zikredilmiştir. Bazı beyitlerin kime ait olduğuna ulaşılamamıştır. Dipnot numaraları ise beyitlerin tercümelerinin sonunda verilmiştir. Aynı şekilde şevahid olarak gösterilen bazı şiirlerin bahirleri de müellif tarafından belirtilmemiştir. Araştırmalar neticesinde bir kısmının bahirleri bulunup, beyitten önce parantez içerisinde verilmiştir.

1. 4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Bu çalışmanın hazırlanmasında kullanılan ilk başvuru kaynağı, çalışmanın bir bölümünü oluşturan *Kitabu'l-Melâhin* adlı eserdir. Bu eser baştan sona çok defa incelenmiştir.

Giriş bölümünde, Mahmud Fehmi Hicazî'nin *Medhal ilâ Ilmi'l-Luga*, Hannâ el-Fâhûrî'nin *el-Mûcez fi'l-Edebi'l-Arabiyyi ve Târihihi*, Celaledin Abdurrahman

es-Suyûtî'nin *el-Muzhir*, Muhammed b. Ali et-Tahânevî'nin *Keşşâfu Istilâhâti'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, Ebû Muhammed Kâsım b. Ali el-Harîrî'nin *Elgâzu'l-Harîrî ve Ehâcîhî fi Makâmâtihi* gibi kaynaklardan istifade edilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde, İbn Dureyd'in yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve dini durumları incelenirken Hasan İbrahim Hasan'ın *Siyasi Dini Kültürel İslam Tarihi*, Hüseyin Algül'ün *İslam Tarihi* gibi kitaplardan istifade edilmiştir. Müellifin hayatı, öğrencileri, hocaları incelenirken, Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Udebâ*, Ebu't-Tayyib el-Lugavî'nin *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî'nin *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtu'l-A'yân*, İbnu'n-Nedîm'in *el-Fihrist* i gibi eserlerden yararlanılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, kelime açıklamaları yapılırken, sözlük olarak Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn*'ına, İbnu'l-Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab*'ına ve İbn Dureyd'in *el-Cemhera*'sına sık sık başvurulmuştur.

Arap Dilinde Melâhin konusuna geçmeden önce Arap Diline dair kısa bir değerlendirme uygun olacaktır.

2. 1. ARAP DİLİNİN MENŞEİ VE ÖNEMİ

Dil, varoluşu itibarıyla eskilere dayanan ve insanoğlu için hayati öneme sahip olan bir olgudur. Dil, toplumunu oluşturma ve medeniyetini kurması için Allah'ın insanoğluna bahsettiği en önemli nimetlerden birisidir.¹

Arapça, kendisini diğer dillerden farklı kılan bazı özelliklere sahip olması açısından önemli bir dil olarak görülmektedir. Dört bin yıllık geçmişe sahip olan Tevrat'ın Arapların devlet ve millet olarak varlıklarını gösterdiklerini haber vermesi, Arap dilinin ne kadar eskilere dayandığını göstermektedir. Bu özellik, Arap diline küresel bir iletişim aracı olma niteliği sağlamıştır.²

¹ Mahmud Fehmi Hicazi, *Medhal ila İlmi'l-Luga*, Dâr'u Kuba, Kahire, t.y. , s .9.

² Feriduddîn Aydın, *Arapça'nın Önemi ve Türkiye'de Karşılaştığı Sorunlar*, Ma'rûf Yayınları, İstanbul, 2015, s. 2.

Hem vahiy kaynağımız olan Kur’ân-ı Kerim’in dili olması hem de Temel İslam Bilimlerinin ana kaynaklarının Arapça olması bu dilin önemini özellikle Müslümanlar açısından daha da artırmaktadır. İslam’ın doğrudan anlaşılabilmesi için Arap dilinin öğrenilmesi, bu dile ait olan çeşitli disiplinlerin de bilinmesi önem arz etmektedir.³

Arapça; Habeşçe, İbrânice ve Süryânice dillerinin de bulunduğu Sami dilleri grubundandır. Arapça, İslamiyetten önce sadece Arap Yarımadasında konuşulmaktaydı.⁴

Arapça, Sami dilleri ailesinin en meşhuru, zengini, gelişmiş ve en kapsamlısıdır.⁵

Arap dilinin Kuzey Arabistan’da yaşayan Hz. İsmail’in Curhum kabilesinden birisiyle evlenmesinden sonra gelişme dönemine girdiği ifade edilmektedir.⁶

Arap dili, Kur’ân’ın inişiyle birlikte kudretli bir ifade gücü kazanarak zirveye ulaşmıştır.⁷

Arapçayı genel olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi “el-‘Arabiyyetu’l-bâide” yani yok olmuş Arapça; ikincisi de “el-‘Arabiyyetu’l-bâkiye” yani varlığını sürdüren Arapça’dır. Bu iki kısımdan birincisi, Hicaz’ın kuzey kısımlarında ve Ârâmilerin sınır komşuluklarını yapmış bir kısım Arap aşiretlerinin konuşmuş oldukları lehçelerden ibarettir. Bu lehçeler son zamanlarda intikal eden kitâbelerden öğrenilmiştir.⁸

Arap dili, Allah’ın lütfu ile günümüze kadar varlığını sürdürmüş ve kıyamete kadar varlığını sürdürmesi takdir edilen bir dildir. Çünkü Arapça Kur’ân-ı Kerim’in

³ Aydın, Arapça’nın Önemi, s. 18.

⁴ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Mûcez fi’l-Edebi’l-Arabî ve Tarîhihi*, Daru’l-Cil, Beyrut, 2003, I, 23.

⁵ Celâluddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-Muzhir fi’Ulûmi’l-Luga ve Envâ’ihâ*, el-Mektebetu’l-‘Arabiyye, Beyrut, 1987, I, 321.

⁶ Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*, Fatih Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 20

⁷ Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî*, s. 19.

⁸ Hüseyin Küçükkalay, *Kur’an Dili Arapça*, İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı, Konya, 1969, s. 134.

dilidir. Arap dili, yerellik elbisesini çıkarmış, etnik ve milli aidiyetlerini bir tarafa bırakmıştır. Arapça, Arap yarımadasının sınırlarını aşmış ve dünyanın neresinde olursa olsun Müslümanların ortak dili olma özelliğini kazanmış evrensel bir dildir.

2. 2. ARAP DİLİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER

2. 2. 1. KUR'AN-I KERİM

Öncesinde çeşitli inançlara sahip olan Arap kabileleri, İslam'ın doğuşuyla birlikte, İslamiyet etrafında toplanmaya başlamışlardır. Meydana gelen bu birliktelik Arap toplumunda kültür, fikir ve edebiyat birliği oluşturmuştur. Cahiliye döneminde kehânet, hitâbet, şiir gibi ilimlerle meşgul olan Araplar, İslamiyet'in doğuşuyla birlikte Kur'an ve Hadis okuyup, ezberlemeye başlamışlardır. Bu olayların neticesinde Arap toplumunda dikkate değer değişimler görülmüştür. Bunların yanı sıra Arap dilinde daha önce var olmayan salât, zekât, mümin, kâfir gibi kavramların içeriklerinde anlamsal farklılıklar meydana gelmiştir. Arap dilinin üslubunda ve lafızlarında da yeni gelişmeler kaydedilmiştir.⁹

Kur'an-ı Kerim, yüksek bir edebi değere sahiptir. Bundan dolayı Peygamberimizin en azılı düşmanları bile Kur'an âyetlerini işittikleri zaman hayranlıklarını ve hayretlerini gizleyememişlerdir. Bu bakımdan Dımâd b. Sa'lebe'nin Müslüman olması da oldukça ilginçtir. Ziyaret için Mekke'ye gelen Dımâd, Kureyşlilerin Hz. Peygamberin aklını kaybettiğini söylediklerini duyunca, onu tedavi etmek istedi. Hz. Peygambere gelerek, isterse kendisini iyileştirebileceğini söyledi. Bu teklif üzerine Hz. Peygamber Dımâd'a şu ifadelerle cevap verdi: *"Şüphesiz ki hamd Allah'a mahsustur. O'na hamdeder, O'ndan yardım isteriz. Allah kime hidâyet verirse, onu şaşkırtacak yoktur. Kimi şaşkırtırsa, ona hidâyet edecek yoktur. Ben, Allah'tan başka ilah bulunmadığına, Muhammed'in de O'nun kulu ve elçisi olduğuna şahitlik ederim. Bundan sonra..."*. Hz. Peygamber henüz cevabını tamamlamadan, Dımâd heyecanla Hz. Peygamberin sözünü keserek,

⁹ Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye*, Muessesetu Hindâvî li't-ta'lim ve's-sekâfe, Kâhire, 2013, s. 224-226.

söylediklerini üç defa tekrarlattı. Daha sonra da duyduğu bu sözler hakkında şöyle dedi: “*Bu sözün bir benzerini hiç duymadım; kâhinlerin, sihirbazların, şâirlerin sözlerini işittim ama bunun gibisini işitmedim. Bu sözler coşkun denizleri bile coşturur*”. Dımâd bu olayın ardından hemen kelime-i şehâdet getirdi ve Müslüman oldu.¹⁰ Kur’ân-ı Kerim, taşıdığı bu özellikten dolayı cahiliye devrinde yüksek seviyeye ulaşan Arap diline yeni bir yön vermiştir.

Hicri I. Asırdaki İslamî fütûhat çalışmaları, çeşitli bölgelerde yaşayan ve farklı dilleri konuşan milletleri İslâmiyet çerçevesinde birleştirmiştir. Bu milletler İslam’ın emir ve yasaklarını ve Kur’ân’ı öğrenmeye gayret göstermişlerdir. Bu hedeflerinin gerçekleşmesi için de Arap dilini öğrenmeleri gerekmektedir. Kur’ân’ın inişi, Arap dilinin gelişmesinde ve halen tazeliğini koruyor olmasında en kuvvetli etken olmuştur.¹¹

Kur’ân-ı Kerim’in indiği şekilde tespit edilmesi, korunması ve anlaşılması için gereken faaliyetler, Hz. Peygamber döneminde başlamıştır. Peygamberimiz, Kur’ân’ın yazı ile tespiti için Sahabenin ileri gelen ve okuma yazma bilenlerinden bir grubu vahiy kâtibi olarak belirlemiştir. Hz. Peygamber, Kur’ân’ı, kendisi Cebrail’den ezberlediği gibi, Sahabe’ye de ezberletmiştir. Kur’ân’ın indiği gibi korunmasına bu kadar itina gösteren. Hz. Peygamber, vefat ettiği sene iki defa olmak üzere, her sene Ramazan ayında o zamana kadar inmiş olan sûre ve âyetleri Cebrail’e (a.s.) arz etmiştir. Böylece Kur’ân’ın metni yazı ile tespit edilmiş olmasının yanı sıra hafızadan hafızaya nakledilerek bu yolla da korunması sağlanmıştır. Bu faaliyetler Kur’ân’ı korumaya yönelik olmasının yanı sıra Arap dili açısından da yeni bir harekettir.¹²

Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında çeşitli malzemelere yazılmış olan Kur’ân, I. Halife Hz. Ebûbekir (ö. 13/634) zamanında tek nüsha olarak mushaf haline getirilmiştir. Daha sonra III. Halife Hz. Osman (ö. 35/656) zamanında, Kur’ân’ın

¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa‘d, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Beyrut, 1985, IV, 241.

¹¹ Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî*, s. 20.

¹² Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî*, s. 21-22.

okunması hususundaki problemleri gidermek amacıyla, aynı nüshadan çoğaltılarak çeşitli vilâyetlere gönderildi.¹³

Hz. Ömer, Kur'ân'da manası muğlak bir âyet gördüğünde, çeşitli kabilelerden bu konu hakkında yetkili kimseleri çağırır, gelen kimselere manası muğlak olan âyet okunur ve âyette geçen o kelimenin ne anlama geldiği sorulur, sonra da verilen çeşitli anlamların en doğrusu kabul edilirdi. Bu olaylar, Arap dili ile alakalı derinlik gerektiren çalışmaları da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm, Arap dili ve edebiyatının gelişmesinde en önemli etken olmuştur.¹⁴

2. 2. 2. HADİS-İ ŞERİF

Hadis, Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri ve takrirleridir. Bazı kelimeler, ya Hz. Peygamber tarafından ilk defa kullanılmıştır ya da yeni anlamlar kazanmıştır.¹⁵

Hadislerin çoğu mana rivâyeti olduğundan, dilde hadislerin delil olma yönü tartışılmıştır. Sahabe sözü de olsa, dönemin dilini yansıtmaları bakımından hadislerin katkı sağladığı âşikârdır. Diğer taraftan Kur'ân'da olduğu gibi hadislerde de az bilinen veya güç anlaşılan kelime, deyim ve terimler vardır. Bu tür izaha muhtaç olan kelimelerin ve deyimlerin açıklanması için, Arap dili ile ilgili çalışmaların yapılması zaruri bir hal almıştır.¹⁶ Garibü'l-Hadis ilmi de bu amaca hizmet etmek için ortaya çıkmıştır.

1. 2. 3. YABANCILARIN ARAPLARA KARIŞMASI

Dilin şekillenmesinde dini sebep olarak ifade edilebilecek Kur'ân ve Hadis'in etkisinin yanı sıra sosyal sebep olarak ifade edilebilecek yabancıların Arap toplumuna karışması da dili etkileyen sebepler arasındadır. Yabancıların Arap toplumuna karışmasının önem arz eden tehlikesi ise dilin bozulmasıdır.¹⁷

¹³ M. Nihat Çetin, "Arap", *DİA*, İstanbul, 1991, III, 278.

¹⁴ Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî*, s. 22.

¹⁵ Küçükkalay, *Kur'an Dili Arapça*, s. 165.

¹⁶ Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî*, s. 24.

¹⁷ Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî*, s. 25.

Hicrî I. asrın ilk yarısında Mısır, İran ve Bizans İmparatorluklarının birçok bölgeleri İslam çatısı altında bir araya geldi. Bu imparatorluklar, ister istemez Araplarla bir arada yaşamaya başlamışlardır. Yabancılar kendilerini idare eden Müslüman Araplarla, dini öğrenmenin yanı sıra toplumsal ve sosyal ilişkilerini daha sağlıklı yürütebilmeleri için Arapçayı da öğrenme ihtiyacı hissetmişlerdir.¹⁸

Araplaşmış olanların, Arap dilinde kullanılan açık ifadelere aykırı olan terimlere yönelmelerinin bir sonucu olarak Arapça kelimelerin birçoğu, aslolan anlamlarının dışında kullanılmaya başlanmıştır. Dilin bozulmasından ve bu durumun bir sonucu olarak Kur'ân ve hadislerin anlaşılacak hale gelmesinden sakınılarak, Arapça kelimelerin asıllarının korunması gerektiği düşüncesi dil bilginlerinin zihnine düşmüştür. Bununla birlikte dil bilginlerinin çoğu Arap dili alanında ciddi çalışmalar ortaya koymaya başlamışlar, okuyup imla ettirmek sûretiyle birçok eser meydana getirmişlerdir.¹⁹

3. 1. ARAP DİLİNDE MELÂHİN

Melâhin (ملحن) kelimesi; “*lehçe, üslup, zekâ, nağme, sözlerde hatalı kullanım, şifreli konuşma, sesi değişik tonlarda çıkarmak*”²⁰ gibi anlamlara sahip olan lahn (لحن) kelimesinden türemiştir. Melâhin Arap edebiyatında ortaya çıkan, Fars ve Türk edebiyatında da önem arz eden edebi bir yazı türüdür. “Kişinin, maksadını gizleyerek bir eşyanın veya anlatmak istediği şeyin alâmet ve sıfatlarını zikredip ne olduğunu sormasıdır.” şeklinde de tarif edilmiştir.²¹ Melâhin, kelimelerin farklı anlamlarda veya mecaz olarak kullanılıp amacın gizlendiği, eğitim, eğlence ve seviye tespit amaçlı kullanılan bir türdür. Kanaatimizce, melâhin teriminin, lugaz ve tevriye sanatlarıyla yakın ilişkisi vardır. Yeri gelmişken kısaca lugaz ve tevriye terimlerinin açıklanması uygun olacaktır.

¹⁸ Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcânî*, s. 25, 26.

¹⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh yayımları, İstanbul, 1982, II, 1322.

²⁰ Ebu'l-Fadl Cemâluddîn İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru sâdir, Beyrut, 1994, XIII, 379-380.

²¹ Muhammed b. Alî. et- Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm*, Thk. Alî Dahrûc, Mektebetu Lubnan nâşirûn, Beyrût, 1996, II, 1408.

Lugaz/Elgâz kelimesi, Arapça kökenli bir kelime olup, sözlükte “bir sözü söylerken muradı gizleme”²² anlamına gelmektedir. Lugaz kelimesi, “لغز” maddesinden türemiştir. Sözlük anlamlarından birisi de “çöl faresinin, saklandığı yerin bulunmaması için yuvasını dolambaç gibi eğri büğrü kazması”dır.²³

Arap dilinde lugaz kelimesi “luğz, luğuz, lağz, lağaz, ilğaz, luğğayza” gibi karşılıklarla da ifade edilmiştir.²⁴ Yaygın olarak “luğz, ulğûze, elğâz” ifadeleri kullanılmaktadır. Eski Arap edebiyatında, “*Muammâ, Mermûs, Te’vil, Muhâcât, Mu’âyât, Remz, Melâhin*” gibi ifadeler de kullanılmıştır.²⁵

Lugaz kelimesi, ıstılahî olarak “sözün maksadını gizlemek, şaşırtmalı söz söylemek, zekâ oyunu” gibi anlamlara gelmektedir. Edebiyat ve şiirde “bir sözü ya da kavramı, doğrudan ifade etme veya bir nesneyi açık bir dille tasvir etme yerine onu ima eden ifadeler kullanıp, o şiiri ya da nesri bilmece hatta bir muamma şekline sokma” olarak ifade edilmektedir.²⁶

Lugaz kelimesinin sözlük ve ıstılah anlamlarına bakıldığında, bu sanatın hoca ile öğrenci arasında geçen bir çeşit beyin fırtınası olduğu gibi bir sonuç da ortaya çıkmaktadır.

Tevriye ise, Arapça “وَرِي” kökünden elde edilmiş tef’îl babında mastardır. Sözlükte bir haberi gizleme, saklama anlamına gelmektedir.²⁷ Bir haberi gizleyip başkasını açığa çıkaran kimse için “وَرِي المخبّر” denir.²⁸ Bir bedi’ terimi olarak **tevriye**, şiir veya nesirde yakın veya uzak iki anlamı bulunan bir lafzın, zihne ilk anda gelen yakın anlamının değil de uzak anlamının kastedilmesidir. Bu lafızların her ikisi de

²² İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, V, 405.

²³ Ebû Abdurrahman el-Halil b. Ahmed b. Amr Ferâhidî, *Kitabu’l-‘Ayn*, Beyrût , Mektebetu Lübnan, 2004, s. 751.

²⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, V, 406.

²⁵ Ebû Muhammed Kâsım b. Alî el-Harîrî, *Elgâzu’l- Harîrî ve Ehâcîhî fî Mâkâmâtihî*, Mektebetu İbn Sina, Kahire, 1988, s. 6-9.

²⁶ Mehmet Faruk Toprak, “Klâsik Arap Şiirinde Luğaz”, İstanbul: Nüşa Dergisi, Yıl: I, Sayı: 3, Güz 2001, s. 97.

²⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XV, 389-390.

²⁸ Muhammed b. Ebû Bekir b. Abdülkadirer-Râzi, *Muhtaru’s-Sihah*, Mektebetu Lubnan Naşirûn, Beyrut, 1995, s. 299.

hakiki anlamlı olabileceği gibi, birisi hakiki diğeri mecâzi anlamda da olabilir.²⁹ **Tevriye**, hayal gücü ve düşünmenin ön planda olduğu bedii sanatlardandır. Belagat âlimlerine göre, belagatta tevriyeden daha ince, Allah'ın ve Rasûlünün kelimelerindeki müteşâbih sözleri anlama noktasında daha faydalı bir sanat dalı yoktur.³⁰ Bazı belagatçılar, **tevriye** terimine “*ihâm, tevcîh, tahyîl ve mugâlata-i ma‘neviyye*” isimleri de vermiştir.³¹

Tevriye, terim olarak cinâs, secî‘ ve tıbâk gibi bedi sanatlarından daha sonra ortaya çıkmıştır. Tevriye terimini kelime anlamıyla kullanan ilk dil âlimi Câhîz, tarif eden ilk belagat âlimi *el-Bedî‘ fî Nakdi’ş-Şi‘r* isimli eseriyle Usâme b. Munķiz’dir (ö.584/1188). O, tevriyeyi şöyle ifade eder; “إِعْلَمْ أَنَّ التَّوْرِيَةَ هِيَ أَنْ تَكُونَ الْكَلِمَةُ بِمَعْنَيْنِ فُتْرِيْدُ أَحَدَهُمَا”
“فَوْرَى بِالْآخِرِ”

“*Bil ki tevriye, bir kelimenin iki manalı olup, birisini kast ederek diğeriyle onu gizlemendir.*”³²

Görüldüğü üzere lugaz ve tevriye kavramlarının, bu çalışmanın konusu olan melâhin kavramı ile yakın ilişkisi bulunmaktadır.

Melâhin, şiir ve nesir şeklinde türleri bulunan bir edebi türdür. Melâhin, bilginin kalıcılığını sağlamak, muhatabın seviyesini tespit etmek, alandaki etkinliği ortaya koymak, bilgiyi esprili ve kalıcı bir şekilde insanlara aktarmak, zekâyı geliştirmek ve amacı gizlemek gibi amaçlarla ortaya konulan bir kavramdır.

²⁹ Celâluddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991, II, 165.

³⁰ es-Suyûtî, *el-İtkân*, s. 82.

³¹ Bahâuddîn Ebû Hâmid Ahmed b. Ali b. Abdulkâfi es-Subkî, *Arûsu'l-Efrâh fî Şerhi Telhîsi'l-Miftâh* (nşr. Halil İbrahim Halil), Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, II, 344-345.

³² Ebu'l-Muzaffer Mecduddîn Usâme b. Mukallid b. Nasr İbn Munķiz, *el-Bedî‘ fî Nakdi’ş-Şi‘r*, Beyrut, 1987, s. 60.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN DUREYD'İN HAYATI VE ESERLERİ

1. 1. İBN DUREYD'İN YAŞADIĞI DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ

İbn Dureyd'in hayatı hakkında bilgi vermeden önce yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve kültürel durumun kısaca değerlendirilmesi uygun olacaktır.

1. 1. 1. SİYASİ DURUM

İbn Dureyd'in doğduğu yıl olan 223 (838)'te Mu'tasım (ö. 227/842) Abbasi devletinin başındaydı. Me'mun (ö. 218/833) hastalığının ağırlaşmasıyla birlikte, Ebû İshak Muhammed'i "Mu'tasım billâh" unvanıyla kendisinin vefatından sonra veliaht tayin ettiğini, dönemin ileri gelenlerinin huzurunda onları şahit göstererek ifade etmiştir. Me'mun 218'de vefat edince Tarsus'ta kendisine hemen biat edilmiştir. Abbas taraftarları ordu içerisinde bu duruma karşı çıkıp, karışıklık çıkartmak isteseler bile Abbas'ın amcasına biat etmesi biraz olsun onları sakinleştirmiştir. Herkesin biatı neticesinde Mu'tasım'ın halifeliği konusunda hiçbir tereddüt kalmamıştır. Bağdat'a dönüldüğünde orada da resmi biat yerine getirilmiştir.³³

Mu'tasım, h. 178 yılında doğmuştur. Annesi, Maride adında bir cariye, babası ise, Harun Reşid'dir.³⁴ Mu'tasım, ilim ve dirâyet açısından Me'mun ile mukayese edilemese de güzel konuşması, cesareti, âlimleri himaye etmesi açısından dikkat çekmektedir. Ağabeyi Me'mun gibi âlim değildir. Fakat ilmî çalışmaları desteklemiş ve ilmin ilerlemesini sağlamıştır. Mu'tasım her ne kadar Harun Reşid ve Me'mun gibi bir halife olmasa da Abbasilerde ilerleme ve yükselme devrinin son halkasını oluşturmaktadır.³⁵

İbn Dureyd'in yaşadığı dönemde Mu'tasım'dan sonra sırasıyla Vâsıl 227-232/842-847, Mutevekkil 232-247/847-861, Muntasır 247-248/861-862, Musta'în 248-252/862-866, Mu'tezz 252-255/866-869, Muhtedî 255-256/869-870, Mu'temid

³³ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, Gonca Yayınevi, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1987, III, 313.

³⁴ Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel İslam Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1985, I/II, 371.

³⁵ Algül, *İslam Tarihi*, III, 328-329.

256-279/870-892, Mu'teğid 279-289/892-902, Muktefî 289-295/902-908, Muktedir-Billâh 295-320/908-932 ve Kâhir-Billâh 320-322/932-934 yönetimde bulunmuşlardır.³⁶

Abbasi halifesi Mütevekkil zamanı (232-247), Moğollar tarafından yıkılmış olan Abbasi devletinin çözüme devrinin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu devletin zayıflaması çeşitli sebeplere bağlıdır. Bu sebepler arasında Abbasi halifelerinin, Arap devletinin kurucusu ve İslam'ın asıl unsuru olan Arapları ihmal ederek önce İranlılara daha sonra Türklere güvenmeleri, devletin mülki ve idari makamlarını yalnız onlara tahsis etmelerinden söz edilebilir. Nitekim bu uygulama sebebiyle, Arapların asabiyet kavramına bakış açıları zarar görmüş, sosyal etkinlikleri azalmış, durumları kötüleşmiş ve devleti destekleme noktasındaki gayretleri zayıflamıştır. Arap etkeninin, Abbasi halifelerine karşı kin ve nefretlerini artıran bir başka sebep ise, bu halifelerin Emevi hanedanını şiddetle cezalandırmaları ve onları işkenceye tabi tutmaları olduğu söylenebilir. Hz. Ali (r.a) taraftarlarına düşmanca muamelelerin de etkili olduğu ifade edilebilir. Zira Hz. Ali taraftarlarının kılıçlarıyla kurulan devletin halifeleri Abbasi oğulları olmuştur. Hurremiyye, Ravendiyye gibi çok sayıda zındık ve dinsiz grupların, Mu'tezile ve diğerleri gibi kelamcılarının ortaya çıkması da devletin zayıflamasında ciddi rol oynamıştır. Bu hareketler Müslümanların gruplaşmasına sebep olmuştur. Bütün bu etkenlere ve olumsuzluklara rağmen Abbasi devletinin takdire şayan yönleri ve üstün bir medeniyet anlayışları da vardı. Bu dönemde Abbasi devletine eski güç ve kudretini kazandırmak için gayret sarf eden halifeler de haklı olarak şöhret kazanmıştır. Yine bu dönemde Samaniler, Gazneliler ve Selçuklular gibi birbirleriyle mücadele eden küçük devletler ortaya çıkmıştır. Bu devletlerin ortaya çıkışı, Abbasi devletini olumsuz yönde etkilemiştir. Fakat aynı zamanda bu devletlerin ortaya çıkması, İslam medeniyetine, ilmin ve irfanın ilerlemesine ciddi katkılar sağlamıştır.³⁷

³⁶ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, Ankara, 1983, s. 188.

³⁷ İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel İslam Tarihi*, III, 334.

Türklerden yardım isteyen, Türkleri devletin önemli kademelerinde söz sahibi yapan ve devletin vilâyetlerini ikta olarak veren ilk Abbasi halifesi Mu'tasım'dır. Bu olaylar, Arap hâkimiyetinden Türk hâkimiyetine olan inkılâp, hilafetin en önemli ilkelerini etkileyen, halifenin otoritesini zayıflatan ve neticede bu otoriteyi tamamen ortadan kaldıran bir devrim görünümündedir. Mu'tasım, Bağdat halkını rahatsız etmeye başlayan Türklerin tehlikesini anlamış ve onları hilafetin merkezi olan Samarra'ya göndermiştir. Türklerin nüfuzunun gittikçe artması İranlıları ve Arapları kızdırmıştır. Bunun neticesinde herkese karşı bir tehlike halini alan Türklere komplo kurmuşlardır. Mu'tasım da halifeliğinin son dönemlerinde Türklerden rahatsız olduğunu ve onlara gereğinden fazla önem vermesi sebebiyle pişmanlık duyduğunu ifade etmiştir.³⁸

1. 1. 2. SOSYAL DURUM

Abbasiler iktidara geldiğinde bir milletin gelişmesine imkân verecek ve İslam'ın en çok üzerinde durduğu ilmî, fikrî, toplumsal ve ekonomik yükselmenin zemini hazırlanmıştı. Siyasi durum kısmında üzerinde durulan siyasi olaylar ve toplumsal değişimler, İslam ülkelerinde yeni istikametler uyandırarak ya savaş çabalarını devam ettirecek ya da ilmî ve medenî çabaları daha çok artıracaktı. Artık fetih noktasında zirvelere erişildiğinden yani fütûhat devrinin sona ermesinden dolayı, İslam'ın toplumsal yeniliklerinin, ilmî terakkilerin, medeni ilerlemelerin ortaya çıkarılmasına sıra gelmişti. Sosyal durum denilince halkın dil, din ve ırk bakımından tabakaları, aile yaşantısı, dini-millî bayramlar, yapılan fenni, ilmî çalışmalar akla gelmektedir.³⁹

Abbasi devleti, genişliği, servetinin bolluğu ve ticaretinin revaçta oluşu nedeniyle doğunun daha önce şahit olmadığı bir kültürel kalkınmanın oluşmasında büyük rol oynamıştır. Halifeden, sıradan vatandaşa kadar herkes, ilim öğrenmeye başlamıştır.⁴⁰

³⁸ İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel İslam Tarihi*, III, 335

³⁹ Algül, *İslam Tarihi*, III, 381-382.

⁴⁰ İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel İslam Tarihi*, III, 147.

İlme değer verilen bu dönemde, âlimlerin meşgul olduğu ilimlere kısaca değinilmesi de uygun olacaktır.

Abbasi devri âlimlerinin meşgul olduğu ilimlerden biri Kıraat ilmidir. Bu ilim Kur'an tefsirinin ilk merhalesi olarak ifade edilir. Başka bir ifadeyle bu ilim Kur'an'ın doğru okunmasına hizmet eder. Kur'an'ın doğru veya yanlış okunuşu gibi söylemlerin ortaya çıkmasındaki sebep, Arap yazısının özelliğiyle alakalıdır. Yahyâ b. Haris ez-Zimârî (ö. 145/762), Hamza b. Habib ez-Zeyyât (ö. 156/773), Ebû Abdurrahman el-Muqrî (ö. 213/828) ve Hâlef b. Hişâm el-Bezzâz (ö. 229/843) Abbasiler döneminde yetişmiş olan kıraat âlimlerindedir.⁴¹

Abbasi döneminde meşgul olunan bir diğer ilmî alan ise tefsirdir. Kur'an'ın manasının anlaşılması, Müslümanların dini ve dünyevi hayatları için çok önemlidir. Bundan dolayı İslam'ın doğuşundan itibaren tefsir ilmine önem verilmiştir. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889), Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896), Muhammed b. Vehb b. Mubarek ed-Dineverî (ö.308/920) İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/922), Ebu İshak ez-Zeccâc (ö. 311/923), İbnu'l-Munzir (ö. 310/923), İmam Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/936) gibi âlimler Abbasi döneminde tefsir alanında söz sahibi olan âlimlerdendir.⁴²

İslami kaynakların önem açısından ikinci sırasında yer alan Hadis alanına da Abbasiler döneminde oldukça önem verilmiştir. Emeviler döneminde önemli gelişmeler kaydeden hadis ilmi, Abbasiler devrinde h. III. asrın ortalarında en olgun meyvelerini vermeye başlamıştır. Bu devirde bir taraftan hadisler derlenirken bir taraftan da hadis usulü ortaya çıkıyordu. Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin (ö.203/813) *Müsned*'i, Ebû Dâvud es-Sicistânî'nin (ö. 275/888) *Sünen*'i, ed-Dârimî'nin (ö. 255/868) *Sünen*'i, bu döneme damga vurmuştur.⁴³

⁴¹ İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel İslam Tarihi*, III, 151.

⁴² Algül, *İslam Tarihi*, III, 390-391.

⁴³ Algül, *İslam Tarihi*, III, 284-385.

Ülke sınırlarının genişlemesi, birçok milletin İslam ümmetine katılması, idari hayatta yeni müesseselere ihtiyaç hissettirmişti. Dolayısıyla müesseselerin her alanda hayatın problemlerine cevap verecek tarzda olması gerekiyordu. Özellikle Abbasilerin daha dindar icraat yapma iddiaları, onları din âlimleriyle daha fazla işbirliğine sevk ediyordu. Böylece uygulamalarını dini hayattan ve dindarlardan sağladıkları destekle kuvvetlendirmiş olacaktı. Özetle bu şartlar fıkıh alanında oldukça verimli çalışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Abbasiler devrinin en büyük fıkıh âlimi İmâm-ı A‘zam Ebû Hanîfe’dir. Ebû Hanîfe, iktidarın Abbasilere geçişini büyük bir memnuniyetle karşılamıştır. Bu memnuniyetin sebebi Emevilerin yapmış oldukları haksızlıkların sona ereceği ümididir. Ama siyasi gelişmeler onun bu ümidini kısa sürede sonlandırmıştır.

Ebû Hanîfe Kûfe’de bir fıkıh mektebi kurmuş ve talebelerini en iyi şekilde yetiştirmiştir. Öğrencilerinden olan İmam EbûYusuf, Harun Reşid devrinde Başkadı olarak görev yapmıştır. İmam Ebû Yûsuf’un “*Kitabu’l-Harac*”ı, İmam Muhammed’in *el-Asl*, *el-Câmiu’l-Kebîr*, *el-Câmiu’s-Sağîr*’i gibi eserler ve müellifler bu döneme damgasını vurmuştur.⁴⁴

Abbasiler döneminde İslam âlimlerinin meşgul olduğu ilimlerden birisi de kelam ilmidir. Akaid ile ilgili görüş farklılıklarından dolayı her fırka, ilke ve inançlarını savunmaya başlamış; muhaliflerin akideleri hakkındaki görüşlerini çürütmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Abbasiler döneminde kelam ilmi önemli gelişmelere sahne olmuştur. Abbasilerin birinci dönemindeki kültürel kalkınmada Mu‘tezile ilkelerinin çok ciddi tesiri olmuştur. Bu dönem halifelerinden Me‘mun, Mu‘tasım ve Vâsık gibi bazıları birtakım felsefi görüşleri ve dini meselelerde akîf araştırmayı önemsemişlerdir. Vâsıl b. ‘Atâ (ö.131/748) , Ebu’l Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849), en-Nazzâm (ö. 231/845), Ebu’l-Hasen el-Eş‘arî (ö. 690/1291’den sonra) ve Huccetu’l-İslâm el-Gazzâlî (ö. 505/1111) devrin en önemli kelam âlimlerindedir.⁴⁵

⁴⁴ Algül, *İslam Tarihi*, III, 385-387.

⁴⁵ İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel İslam Tarihi*, III, 162-163.

Abbasiler devri âlimlerinin ilgilendiği alanlardan bir diğeri de nahiv alanıdır. Nahiv ilmi, hicri I. asrın en önemli kültür merkezleri olan Basra ve Kûfe'de doğmuş ve burada şekillenmiştir. Bu iki şehirde çeşitli lehçeler konuşulduğu için Arap dili bozulmaya maruz kalıp, sadeliğini kaybetmiştir. Dilin bozulma tehlikesinden Kur'an'ın etkilenmemesi için Arap lisanının düzeltilmesi ve sistematikleştirilmesi mecburi bir hal aldı.⁴⁶

Bu dönemde dil ve nahiv ilimleri son derece gelişmiş hatta zirveye ulaşmıştır. H. III. asırda meşhur olan dil âlimleri arasında Ebû Osman el-Mâzinî (ö.229/844), İbnu's-Sikkî (ö. 243/857), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869), Ebu'l-Fadl er-Riyâfî (ö. 257/871), Ebû Saîd en-Nahvî (ö. 275/888), Ebu'l-'Abbâs el-Muberrred (ö. 285/898), Sa'leb (ö. 291/904), İbn Keysân (ö.299/911); Hicrî IV. asırda ise ez-Zeccâc (ö.310/922), İbnu's-Serrâc (ö. 316/928), Abdurrahmân el-Hemedânî (ö. 327/939), Ebû Ali el-Ķalî (ö. 356/967), es-Sîrâfî (ö. 368/978), Ebû Mansûr el-Ezherî (ö. 370/980), el-Cevherî (ö.393/1003), İbn Fâris (ö. 395/1004), Ebû Bekr b. Abdilazîz gibi ünlü dil âlimleri yetişmiştir.⁴⁷

Abbasiler devrindeki tercüme ve te'lif çalışmalarına da değinilmesi faydalı olacaktır. Abbasi devletinin "parlak ve ileri devir" diye adlandırılan birinci döneminde kurulan şehirlerde, refah seviyesi son derece artmıştır. Aynı zamanda bu dönemde fikir ve düşünce planındaki gelişmelerinde dikkat çektiği gözlemlenmektedir. Araştırma ve te'lif konularında Müslümanların kabiliyetleri oldukça gelişmişti. Halife, sultan ve valiler, ilim adamlarını ve edebiyatçıları desteklemişlerdir. Bağdat'ın kuruluşundan sonra, İran ve Hind kaynaklı ilmî eserler, Aristo'nun (ö.322) felsefeye dair eserleri, Galen'in (ö.210) tıp alanındaki yazıları Arapçaya çevrilmiştir. Eski Yunan'ın, Roma'nın, Helenistik çağın unutulmaya yüz tutmuş eserleri, Müslüman bilginler aracılığıyla daha sonraki çağlara intikal etmiştir. Bu dönemde Müslümanlar sadece çeviri ile yetinmeyip aynı zamanda kendilerine özgü ilmî çalışmaları da ortaya koymuşlar ve bir medeniyetin kuruculuğunu

⁴⁶ İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel İslam Tarihi*, III, 165-166

⁴⁷ Şerâfeddin Ali er-Râcihî, *Muhammed b. Dureyd ve Kitâbuhu'l-Cemhera*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye, 1985, s. 61.

yapmışlardır. Hindistan taraflarından, felsefe, astronomi ve matematik dallarında çeviriler yapmışlardır. Örneğin, Hindistan'dan bir seyyah Bağdat'a gelmiştir ve üzerinde astronomiye dair "*Sidhanta*" adında bir eser bulunur. Bu eser, Mansûr'un emriyle Ebû İshâk el-Fezârî (ö.188/804) tarafından Arapça'ya çevrilir. İran'dan güzel sanatlar ve edebi eserler intikal etmiştir. *Kelile ve Dimne* İbn Mukaffa' (ö.142/759) tarafından Farsçadan Arapçaya çevrilmiştir. Yunan felsefesiyle alakalı eserlerin çevrilmesi noktasında Müslümanlar, Yunancayı bilmedikleri için yönetimleri altında bulunan Nastûrî-Hristiyanlar'dan yararlanmaktaydılar. Onlar eserleri ilk önce Süryaniceye daha sonra Arapçaya çeviriyorlardı. Yunan felsefesinin etkisinin en yüksek noktaya ulaşması halife Me'mun döneminde olmuştur. Tercüme ve te'lif hareketlerinin bir sonucu olarak Me'mun, Bağdat'ta kütüphane, akademi ve bir tercüme bürosundan oluşan "Beytu'l- Hikme" yi kurmuştur.⁴⁸

1. 2. MÜELLİFİN HAYATI

1. 2. 1. ADI, NESEBİ VE LAKABI

İbn Dureyd'in ismi kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Bazı kaynaklarda Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd b. 'Atâhiye olarak ifade edilir.⁴⁹ Bazı kaynaklarda Muhammed b. el- Hasen b. Dureyd b. 'Atâhiye b. Hantem el-Ezdî⁵⁰, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî el-Basrî⁵¹, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd b. 'Atâhiye b. Hantem b. Hammâmî⁵² olarak geçmektedir.

⁴⁸ Algül, *İslam Tarihi*, III, 382-383-384.

⁴⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ* (D. S. Margoliouth), Matbaatu Hindiyeye, Kahire, 1930, XVIII, 127.

⁵⁰ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn* (nşr. M. Ebu'l-Fazl İbrahim), el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 2002, s. 99.

⁵¹ Mufaddal b. Muhammed b. Mi'ser, *Tarihu'l-Ulemain-Nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Küfiyyîn ve Gayrihim*, (nşr. Abdulfettâh Muhammed), Hecl li't-Tibâati ve'n-Neşri vet'-Tevzî'ı ve'l-İ'lân, Yemen, 1941, s. 225.

⁵² Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'* (thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1983, XV, 9.

İbn Dureyd'in kaynaklarda geçen soy ağacı, İbn Hantem b. Hamâmî b. Vâsi', b. Vehb b. Seleme b. Hantem b. Hadır b. Cüşem b. Zalim b. Esed b. 'Adiy b. Mâlik b. Fehm b. Ganem b. Devs b. Adnân b. Abdillâh b. Züheyr b. Zehrân b. Kâ'b b. Hâris b. Abdillâh b. Mâlik b. Nadr b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlan b. Sebe b. Yeşcûb b. Ya'rub b. Kahtan şeklinde ifade edilmektedir.⁵³

Dureyd, dedesinin ismi olup "dişleri olmayan"⁵⁴ anlamında "ذُرْدُ" kelimesinden ism-i tasğir olarak türetilmiştir.⁵⁵ Aslen, milâttan önce Güney Arabistan'ın deniz ipek yolu üzerindeki en büyük merkezi olan ve Sebe Krallığı'nın başşehri olarak bilinen Mârib'de (Me'rib) oturan Ezd kabilesine mensub olduğu için Ezdî nisbesiyle de anılır. Kahtân'a kadar çıkan soyunun on beşinci halkasını teşkil eden dedesi Mâlik b. Fehm, Uman'a yerleşmiştir.⁵⁶ Dedelerinden ilk müslüman olan Hamâmî, Hz. Peygamber'in vefatında Uman'dan Medine'ye gelen yetmiş kişilik heyetin içinde yer almıştır.⁵⁷

1. 2. 2. DOĞUMU VE AİLESİ

İbn Dureyd, 223/837 yılında Abbasi halifesi Mu'tasım döneminde, Basra'da "Sâlih" adı verilen bir semtte, söz sahibi ve zengin bir ailenin ferdi olarak dünyaya gelmiştir.⁵⁸ Doğum yeri ile alakalı herhangi bir ihtilaf yoktur. Fakat yetiştiği çevre ile alakalı farklı görüşler mevcuttur. İbn Hallikân (ö. 681/1282), İbn Dureyd'in Basra'da yetiştiğini ve orada öğrenim gördüğünü savunmaktadır.⁵⁹ el-Enbârî (ö. 577/1181) ve İbnu'l-Kıfî (ö. 646/1248) ise, Uman'da yetiştiğini ve orada eğitim gördüğünü ifade etmektedir.⁶⁰

⁵³ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 127.

⁵⁴ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 242.

⁵⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut, t.y., IV, s. 328.

⁵⁶ Nasuhi Ünal Karaaslan, "*Ibn Dureyd*", *DİA*, İstanbul, 1999, IXX, 416.

⁵⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 328.

⁵⁸ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 127.

⁵⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 325.

⁶⁰ Ebu'l-Berakât Kemâleddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ*, Daru'l-Fikri'l-Arabiyyi, Kahire, 1998, s. 225.

İbn Dureyd'in çocukluğu hakkında kaynaklarda fazla bilgi yer almamaktadır. Kaynaklarda kendisinin öğrenimini amcasının üstlendiği ifade edilmektedir. Fakat eğitiminin neden amcası tarafından üstlenildiği konusunda herhangi bir bilgi yoktur. Bu belirsizliklerin yanı sıra, öğrenimini Basra'da tamamladıktan sonra amcası el-Huseyin b. Dureyd ile birlikte Basra'dan ayrılıp Uman'a gitmiş ve yaklaşık olarak 12 yıl orada kalmıştır.⁶¹ Amcası ile aralarında cereyan eden şu olay eğitiminin amcası tarafından takip edildiği bilgisini doğrulamaktadır:

Amcası el-Hüseyin b. Dureyd, İbn Dureyd'in hocası olan Ebû Osman el-Uşnândânî (ö. 257/871) ile sıkça görüşür, onunla yemek yerd. Bir gün, el-Uşnândânî, muallaka şairlerinden el-Hâris b. Hillîze'nin (ö. 570) kasidesini okurken Hüseyin b. Dureyd içeri girmiştir. Amcası, İbn Dureyd'e hocasının okuduğu kasideyi yemek bitimine kadar ezberlerse ona bir takım mükâfatlarda bulunacağını söyledi. Amcası ile el-Uşnândânî yemekten sonra bir müddet sohbet etmişlerdir. Bir müddet sonra İbn Dureyd kasideyi ezberlediğini söylemiş ve amcası ile hocasına kasideyi okumuştur. Bunun üzerine amcası sözünde durdu ve vaat ettiği mükâfatını vermiştir.⁶²

Müellifin ailesi hakkında kaynaklarda yeterince bilgi yer almamaktadır. Ailesi, dönemin ileri gelenlerinden, babası ise dönemin zenginlerinden olup toplumda saygın birisi olarak ifade edilmektedir.⁶³

1. 2. 3. HOCALARI

İbn Dureyd, yaşadığı dönem olan Abbasilerin ikinci döneminin önde gelen âlimlerinden ders almıştır. el-Huseyn b. Dureyd⁶⁴, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Ebu'l-Fadl er-Riyâşî, Abdurrahmân b. Ahi'l-'Asmaî⁶⁵, el-'Utbi (ö. 228/843), Ebû Osman

⁶¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 325.

⁶² İbn Yusuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Kahire, 1986, III, 94.

⁶³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 96.

⁶⁴ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 129.

⁶⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 93.

Sa'd b. Hârûn el-Uşnândânî ⁶⁶ gibi âlimler bunlardan bir kaçıdır. Hocalarının hayatlarına kısaca değinilmesi faydalı olacaktır.

1. 2. 3. 1. Huseyn b. Dureyd

İbn Dureyd'in amcası olan Huseyn b. Dureyd, küçük yaşlardan itibaren yeğeninin eğitimi ile ilgilenmiş, onu kendisinden sonraki ilk hocası olan el-Uşnândânî ile tanıştırmıştır. İbn Dureyd, amcasından, *Kitâbu Musâlimati'l-Eşrâf* adlı eseri aktarmıştır.⁶⁷

1. 2. 3. 2. Ebû Hâtîm es-Sicistânî (ö. 255/869)

Ebu Saîd'in, isminin Sehl b. Muhammed olduğunu iddia ettiği Sicistânî, h. 165 yılı civarında, ihtilaf olmakla birlikte Sicistan'da ya da Tüster'de doğmuştur. İbn Dureyd'in dil alanında çok güvendiği hocalarından birisidir. Arap dili, şiiri ve lugat gibi ilimlerde kendini oldukça geliştirmiştir. *Kitâbu'l-Ezdâd, el-Farq Beyne'l-Âdemiyyîn ve Beyne Kulli zî Rûh, el-Cerâd, ed-Dir'u ve't-Tirs, el-Feşâha, Halku'l-İnsân, el-Harru ve'l-Berd, eş-Şemsu ve'l-Kamer, el-Leylu ve'n-Nehâr, el-Haşerât, el-Hışb ve'l-Kaht, el-Hicâ', el-İbil, el-İdgâm, İslâhu'l-Muzâl ve'l-Mufsed, el-İtbâ', el-İhtilâf (İhtilâfu'l-Meşâhif), Fe'altu ve Ef'altu* gibi birçok eseri mevcuttur. İbn Dureyd'in rivâyet ettiğine göre es-Sicistânî h. 255 yılı Muharrem (veya Recep) ayında doksan yaşlarında Basra'da vefat etti. Cenaze namazı ise Basra Valisi Süleyman b. Ca'fer tarafından kıldırılarak Surretu'l-musallâ'da defnedildi.⁶⁸

1. 2. 3. 3. Ebu'l-Fağl el-'Abbâs b. el-Ferec b. Alî b. Abdillâh er-Riyâşî el-Lugavî (ö. 257/871)

H. 177 yılında Basra'da doğan Riyâşî'nin babası, Cüzâm kabilesinden Riyâş adlı birinin kölesiydi. Basra'da el-Asma'î (ö. 216/831), Ma'mer b. Musennâ (ö. 209/824), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830), İbn Sellâm el-Cumahî (ö. 231/846) ve Ebû Osman el-Mâzinî gibi dil âlimlerinden ders aldı. Daha çok el-Asma'î ve Ebû Zeyd

⁶⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 324.

⁶⁷ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Mısır, t.y. , s. 91.

⁶⁸ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 86-87.

el-Ensârî'den istifade etti ve onların kitaplarını ezberledi.⁶⁹ Lugat, nahiv, şiir ve ahbâr rivâyeti sahasında devrinin en önemli simalarından olan Riyâşî, Ma‘mer b. Musennâ, Asmaî, Ebû Zeyd el-Ensârî ve Aḥfeş el-Evsat'tan sonra Basra dil mektebinin en meşhur temsilcilerinden biri olmuştur.⁷⁰

1. 2. 3. 4. Abdurrahman b. Aḥî'l-'Asmaî

el-Asma‘î'nin yeğeni olan Abdurrahmân b. Aḥî'l-Asma‘î, Ebû Muhammed ve Ebu'l-Hasen gibi künyelerle de anılmıştır. Bazı âlimler ismini gizlemesinden dolayı güvenilirliğini sorgulasalar da genel olarak güvenilirliği konusunda herhangi bir şüphe yoktur. Amcasından ve diğer dil âlimlerinden aktardıklarının doğru olduğu konusunda da herhangi bir şüphe bulunmamaktadır.⁷¹

1. 2. 3. 5. el-'Utbî (ö. 228/843)

Asıl adı Muhammed b. Ahmed b. Abdulaziz olan el-'Utbî fasih konuşmasıyla öne çıkmış ve şairliğiyle anılagelmiştir. *Kitâbu'l-Ḥayl, el-E'ârîb, Kitâbu'l-Aḥlâk ve Eş'âru'n-Nisâ* gibi eserleri vardır.⁷²

Abdullah b. Muhammed et-Tevvezî (ö.233/847), Ebû İshâk İbrâhim b. Sufyân ez-Ziyâdî (ö.249/863), Hâmid b. Turfe, Ebû İmrân el-Kulâbî, Yezîd b. Amr el-Ganevî, el-Mufaḍḍal b. Muhammed el-'Allâf, Ebû Bişr Ahmed b. İsâ, Abdu'l-Evvel b. Mezîd, Muhammed b. Ammâd el-Bağdâdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Huseyn, İsmâil b. Ahmed b. Ḥafs en-Nahvî, İbn Ḥassân gibi âlimler de İbn Dureyd'in ders aldığı hocalar arasındadır.⁷³

⁶⁹ İbn Yusuf el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 248.

⁷⁰ Mehmet Yavuz, "Riyâşî", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 142-143.

⁷¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 83.

⁷² İzzeddîn et-Tenûhî, *Kitâbu Vasfî'l-Matar ve's-Seḥâb*, Dâru sâdir, Beyrut, 1992, s. 12

⁷³ İzzeddîn et-Tenûhî, *Kitâbu Vasfî'l-Matar ve's-Seḥâb*, s. 11.

1. 2. 4. ÖĞRENCİLERİ

Abbasi devletinin ikinci dönemine damgasını vuran İbn Dureyd'in yetiştirdiği birçok öğrencisi bulunmaktadır. Hayatlarının kısaca ele alınacağı öğrencileri şu şekildedir:

1. 2. 4. 1. Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/978)

Basra dil mektebine mensup Arap dili ve edebiyatı âlimi olan es-Sîrâfî, h. 284 yılında Basra Körfezinde bir liman şehri olan Sîrâf'ta dünyaya geldiği için Sîrâfî nisbesiyle anılmaktadır. Bağdat'ta İbnu's-Serrâc, Ebû Bekir İbnu'l-Enbârî, İbn Dureyd ve Ebû Bekir Mebremân'dan dil dersleri aldı. İbn Dureyd'den lugat ilmini tahsil eden Sîrâfî, aynı zamanda Hanefî Fakîhi olarak da bilinmektedir. *Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Başriyyîn*, *Şan'atu's-Şi'r ve'l-Belâga* ve kendisinin şöhretini sağlayan en önemli ve hacimli eseri olan *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi* gibi birçok eser kaleme almıştır. 2 Receb 368'de Bağdat'ta vefat eden Sîrâfî, Hayzurân Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁷⁴

1. 2. 4. 2. Ebu'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967)

Ebu'l-Ferec Alî b. el-Huseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî olarak bilinen müellif, h. 284 senesinde İsfahan bölgesinde doğmuştur. Bağdat'ta yetişen müellif, hayatını dönemin en büyük İslami merkezi olan, âlimlerin, tarihçilerin ve dilcilerin yetiştiği Bağdat'ta tamamlamıştır. Ebu'l-Ferec, arasında İbn Dureyd, Ebû Bekir el-Enbârî, Ebû Bekir es-Sûlî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abbas el-Yezîdî, Ahfeş el-Asgar (ö. 316/928), Niftaveyh (ö. 323/935), Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948) ve İbn Cerîr et-Taberî gibi dönemin ileri gelen âlimlerinden ders almış ve kendisini Arap dili, hadis, nahiv, fıkıh, ensâb, siyer ilimlerinde geliştirmiştir. Bu ilimlerin yanı sıra tıp, astronomi ve müzik alanında da kendisini geliştirmiştir. *el-*

⁷⁴ Zülfikar Tüccar, "Ebû Saîd es-Sîrâfî", *DİA*, 2009, İstanbul, XXXVII, 264-265.

Egânî, Mekâtîlu't-Tâlibiyyîn, el-Îmâ'u's-Şevâ'ir, Kitâbu Edebi'l-Gurebâ gibi birçok eser kaleme almıştır.⁷⁵

1. 2. 4. 3. el-Merzubânî (ö. 384/994)

H. 296 yılında Bağdat'ta dünyaya gelen el-Merzubânî, seçkin bir aileye mensuptu. Babası Horasan valisinin hilafet merkezi Bağdat'taki temsilcisiydi. Zeki ve cömert bir kişiliğe sahip olan el-Merzubânî, dönemin siyasi olaylarından uzak kalıp kendini ilme ve öğrencilerine adanmıştır. İlim öğrenmek isteyenlere de birçok konuda destek sağlayan el-Merzubânî, Bağdat'taki geniş bir evi medrese haline getirmiş, geceleme isteyen öğrencilere yardımcı olmak amacıyla yaklaşık 50 yataklı bir kısım oluşturmuştur. İlim ve edebiyat meclislerinin de düzenlendiği bu evde dönemin ileri gelen ilim adamlarıyla hocalarının da katıldığı oturumlarda birçok ilmî ve edebî meselenin tartışıldığı belirtilir. Eserlerindeki tertibi ve tasnifi ile meşhurdu. Eserlerindeki tertip ve tasnif güzelliğinden dolayı hakkında “*Tasnif bakımından Câhız'dan üstündür.*” ifadesinin kullanıldığı rivâyet edilir. Ebû Bekir es-Sûlî (ö. 335/946) başta olmak üzere el-Asma'î, İbn Sellâm el-Cumahî ve İbn Dureyd gibi edip ve münekkitlerin belli başlı Arap şairleriyle şiirleri üzerine yapmış oldukları tenkitlerin ele alındığı, şiirlerin dil, belagat, üslûp ve aruz özellikleri bakımından incelendiği, yaklaşık 300 sayfadan oluşan *el-Muveşşah* adlı bir eser kaleme almıştır. Bunun yanı sıra biyografi alanında kaleme alınan *el-Muktebes fî Aşbâri'n-Nuhât ve'l-Udebâ ve's-Şu'arâ ve'l-'Ulemâ'*, şairlerin isimlerinin ve hayatlarının ele alındığı *el-Mufîd* gibi eserleri de mevcuttur. el-Merzubânî, h. 384 yılının birinci veya ikinci Cuma gecesi vefat etmiş ve Amr er-Rûmî caddesinde bulunan evinin bahçesine defnedilmiştir.⁷⁶

1. 2. 4. 4. Ebû Ali el-Fârisî (ö. 369/979)

Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, h. 288 yılında Fesâ kasabasında doğmuştur. H. 307 senesinde Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'ta bir müddet

⁷⁵ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Mekâtîlu't-Tâlibiyyîn* (Nşr: Seyyid Ahmed Sakr), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1949, s. 15.

⁷⁶ İbn Yusuf el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 249.

kaldıktan sonra Seyfüddevle zamanında Halep'te de bulunmuştur. Büveyhî Hükümdarı Adudüddevle'nin daveti üzerine Halep'ten ayrılarak Dımaşk, Bağdat ve diğer bazı şehirleri gezdikten sonra Şîraz'a gitmiş ve uzun bir süre orada kalmıştır. el-Fârisî yoğun bir eğitim hayatının sonucunda döneminin nahiv âlimi olarak ifade edilmektedir. Şiir konusunda da kendisini geliştiren el-Fârisî, şair Mütenebbî ile ilim halkaları oluşturmuştur. İbn Dureyd, Ebû İshak ez-Zeccâc gibi dönemin ünlü dilcilerinden ders almıştır. Adudüddevle Bağdat'a hâkim olunca el-Fârisî, Bağdat'a gitmiş ve orada vefat etmiştir. Hayatını ilimle geçiren el-Fârisî, *el-Hucce li'l-Kurrâi's-Seb'a*, *Şerhu'l-Ebyâti'l-Müşkileti'l-İ'râb fi's-Şi'r*, *el-Îzâh fi'n-Nahv*, *et-Tekmîle*, *el-Egfâl fîmâ Agfelehu'z-Zeccâc mine'l-Me'ânî*, *el-Mesâilu'l- 'Askeriyyât*, *el-Mesâilu's-Şîraziyyât* gibi birçok eser kaleme almıştır.⁷⁷

1. 2. 4. 5. Hasan b. Abdullah el-'Askerî (ö. 382/992)

H. 293 yılında Askerimükrem adında Ahvaz'ın kuzeyinde kurulan ve bugün mevcut olmayan şehirde doğmuştur. İlmîni ilerletmek için bazı bölgelere seyahatler gerçekleştirirse de hayatının tamamına yakını burada geçirdiği için el-'Askerî nisbesiyle anılmaktadır. Dönemin ünlü dilcilerinden olan İbn Dureyd gibi âlimlerden ders alan el-'Askerî, yaklaşık 90 yaşlarında, doğduğu Askerimükrem'de vefat etmiştir. Hayatını eğitim ile geçiren el-'Askerî'nin *Kitâbu't-Taşhîf ve't-Tahrîf*, *Taşhîfâtu'l-Muhaddisîn fî Garîbi'l-Hadîs*, *Kitâbu'l-Maşûn*, *Risâle fî't-Tafzîl Beyne Belâgateyi'l- 'Arab ve'l- 'Acem*, *el-Hikem ve'l-Emşâl* gibi eserler kaleme almıştır.⁷⁸

1. 2. 4. 6. el-Âmidî (ö. 371/981)

Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Bişr b. Yahyâ el-Âmidî olarak bilinen el-Âmidî, aslen Âmidli (Diyarbakır) olduğu için bu nisbeyle ifade edilir. Künyesi Ebu'l-Kâsım'dır. Basra ekolünün temsilcilerindendir. Oldukça kabiliyetli ve zeki olan el-Âmidî, ünlü dil âlimi el-Câhîz'in metodunu benimsemiştir. H. 371 yılında Basra'da vefat etmiştir. İbn Dureyd, İbnu's-Serrâc, Aḥfeşel-Asgar ve Niftaveyh gibi ünlü dil âlimlerinden ders almıştır. *Kitâbu'l-Muvâzene beyne't-Tâ'iyeyn*, *el-Mu'telif ve'l-*

⁷⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 80-82.

⁷⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 83-85.

muhtelif, Kitâbu Işlâhu mâ fi 'İyâri's-şî'r li'bni Ṭabâtabâ mine'l-ḥatai, Kitâbu'l-Ḥâş ve'l-müşterek, Kitâb fi enne's-şâ'ırayn lâ tettefikü havâtıruhumâ gibi eserleri kaleme almıştır.⁷⁹

1. 2. 4. 7. İbnu's-Serrâc (ö. 316/929)

H. 265 yılında Bağdat'ta doğdu. İbnu's-Serrâc, uzun yıllar başta el-Müberred olmak üzere nahiv alanında birçok âlimden ders almıştır. Zeki olarak bilinen İbnu's-Serrâc, el-Müberred ile sık sık bir araya gelir, onun ders halkalarında bulunurdu. İlmî tartışmalarda da bulunan İbnu's-serrâc, nahiv hocası el-Muberred'in vefatından sonra nahivden uzaklaşmış ve musiki alanında ders almaya başlamıştır. Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, Ebû Saîd es-Sîrâfî, Ebû Ali el-Ḳalî, lugat âlimi Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, Ebû Ali el-Fârisî ve Ali b. İsâ er-Rummânî (ö.384/994), İbnu's-Serrâc'ın yetiştirdiği talebeler arasında zikredilebilir. Uzun yıllar Bağdat'ta dil ve edebiyat dersleri veren İbnu's-Serrâc 26 Zilhicce 316'da (9 Şubat 929) vefat etti.⁸⁰

el-Uşûl, el-Mûcez, el-İştikâk, el-Ḥaṭ (el-Hicâ'), eş-Şekl ve'n-naḳt, Aḥkâmu's-şî'r, el-Cumel, el-Hemz, 'İlelu'n-naḥv, Muçmelu'l-Uşûl (Cumelu'l-Uşûl, el-Uşûlu's-şâgîr), el-Muvâşalât ve'l-muzekkirât (el-Muvâşalât, el-Muvâşalât fi'l-Aḥbâr ve'l-Muzekkirât, el-Muvâşalât ve'l-Muzekkirât fi'l-Aḥbâr), er-Riyâḥ ve'l-Hevâ ve'n-Nâr, Şerḥu Kitâbi Sibeveyhi, eş-Şî'r ve's-Şu'arâ, Tehzîbi'l-Luga ve İttifâku Ehli'l-Luga ve Fırâkuhum ve mâ yenferidu bihi'l-vâḥidu minhum gibi birçok eser kaleme almıştır.⁸¹

1. 2. 4. 8. el-Mes'ûdî (ö. 346/956)

Ebu'l-Hasen Alî b. el-Huseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Huzelî olarak tanınmaktadır. Meşhur sahabilerden Abdullah b. Mesud'un soyundan geldiği için el-Mes'ûdî nisbesiyle anılmaktadır. Eserlerindeki ifadeleri göz önüne alındığında h. 280 yılı dolaylarında Bağdat'ta dünyaya geldiği söylenebilir. İbn Nedîm, onu Mağribî nisbesiyle ansa da bu kabul görmemiştir. Bağdat'ta Vekî', Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî (ö.310/922), Ebû Ali el-Cubbâî, Kâsım b. Muhammed el-Enbârî,

⁷⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 155.

⁸⁰ Hüseyin Yazıcı, "İbnu's-Serrâc", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 205-206.

⁸¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 92.

Muhammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî, ez-Zeccâc, İbn Dureyd ve Ebu'l-Hasen el-Eş'arî gibi âlimlerden ders alarak kendi ilmi gelişimini sağlamıştır. H. 346 yılında Mısır'da vefat eden el-Mes'ûdî birçok eser kaleme almıştır. *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-cevher, et-Tenbîh ve'l-İşrâf, Aḥbâru'z-Zamân* en önemli eserlerindedir. Bunların yanı sıra kaynaklarda zikredilen *Kitâbu'l-Mebâdi'* ve *t-Terâkib, Kitâbu'l-İntişâr, Nazmu'l-Cevâhir fî Tedbiri'l-Memâlik ve'l-'Asâkir, Kitâbu Tıbbi'n-Nufûs, Nazmu'l-Edille fî Uşûli'l-Mille, Kitâbu's-Şafve fî'l-İmâme, Kitâbu'l-İstibşâr fî'l-imâme, Kitâbu'd-De'âvi's-Şenî'a, Kitâbu'l-Vâcib fî'l-Furûzi'l-Levâzim, Kitâbu'l-Mesâ'il ve'l-'İlel fî'l-Nezâhib ve'l-Milel, Kitâbu Hazâ'ini'd-Dîn ve Sirri'l-'Âlemîn, Nazmu'l-A'lâm fî Uşûli'l-Aḥkâm, Kitâbu'l-İbâne'an Uşûli'd-Diyâne, Kitâbu'n-Nuhâ ve'l-Kemâl, Kitâbu'r-Ruûsi's-Seb'iyye, Kitâbu'l-İstircâ' fî'l-Kelâm, Mezâhiru'l-Aḥbâr ve Tarâifu'l-Âşâr fî Aḥbâri Âli'n-Nebî, Kitâbu'z-Zâhî* gibi eserleri de mevcuttur.⁸²

1. 2. 4. 9. Ebû Ali el-Ḳâlî (ö. 356/967)

Ebû Ali İsmâîl b. el-Ḳâsım b. Ayzûn el-Ḳâlî el-Bağdâdî, Ceddi Selman Halife Abdümelik b. Mervân'ın azatlısıydı. 288 (901) yılında Malazgirt'te doğdu. H. 303 senesinde Musul'a gitti. Musul'da Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin öğrencisi oldu. İki sene sonra Bağdat'a gitti. 23 sene Bağdat'ta kalarak ilmî hayatının önemli bir kısmını geçirdi. Bağdat'ta İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebu'l-Kâsım el-Begavî (ö.317/929), Ebû Muhammed Yahyâ b. Muhammed, İbn Mucâhid, Ebû Ömer el-Ḳâdî, İbn Dureyd, Niftaveyh, İbnu's-Serrâc, Zeccâc ve İbn Durusteveyh (ö. 347/958) gibi âlimlerden ders aldı. H. 328 yılında Endülüs'e ulaşmak için Bağdat'tan ayrıldı. Bir müddet sonra 330'da (942) Kurtuba'ya ulaştı. H. 356 senesinde Kurtuba'da vefat etti. el-Ḳâlî, çeşitli alanlarda birçok eser kaleme almıştır. Dil ve edebiyata dair çeşitli konuları içeren *el-Emâlî*, Endülüs'te yazmış olduğu sözlük *el-Bâri' fî'l-luga*, mahreç esasına göre dizilmiş maksûr ve memdûd isimler sözlüğü *el-Maḳşûr ve'l-Memdûd*, İsm-i tafdîl kalıbındaki Arap atasözlerinin toplandığı ve 123 konuda 360 meselin yer aldığı *Kitâbu Efâlu min kezâ* bunlardan en önemlileridir. Bunların yanı sıra *el-İbil ve Nitâcuḥâ ve Cemî'u Aḥvâlihâ, Tefsîru'l-Ḳaşâ'idi'l-Mu'allakât ve İ'râbuhâ ve Me'ânihâ, Ḥula'l-İnsân (Ḥalku'l-insân), el-Ḥayl ve Sıfâtuhâ, Fa'altu ve Ef'altu*,

⁸² Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 90-94,

Fihrist Ebî Alî ve Ahbâruh ve Tesmiyetu Kutubihî ve Tevâlîfih, Luga Mecmû'a, Maqâtilu'l-Fursân gibi eserleri de mevcuttur.⁸³

1. 2. 4. 10. İbn Hâleveyh (ö. 370/980)

Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî olaral bilinen İbn Hâleveyh'in doğum tarihi ile alakalı kaynaklarda kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Doğum yeri ile alakalı da kesin bir bilgi olmamakla birlikte muhtemelen Hemedan isminde bir bölgede doğduğu ifade edilmektedir. İlmî çalışmalarını Bağdat'ta başlatmış, Şam, Halep, Yemen gibi yerlerde ilmî hayatına devam etmiştir. Çıktığı ilim yolculuğunda, en meşhur hocalardan kıraat, Kur'an ilimleri, nahiv, edebiyat ve hadis gibi dersler okumuştur.⁸⁴

İbn Mucâhid, İbn Dureyd, Niğaveyh, Ebû Bekir İbnu'l-Enbârî, Ebû Saîd es-Sîrâfî, Gulâmu Sa'leb olarak tanınan Ebû Ömer ez-Zâhid ve Muhammed b. Muhalled el-Attâr gibi âlimlerden ders almıştır. *el-Elifât, Leyse fî kelâmi'l-'Arab, er-Rîh, Şerhu Dîvânî Ebî Firâs el-Hamdânî, Şerhu Maqşûreti İbn Dureyd, Ğarâ'ibu halkı'l-insân, İştikâku's-şuhûr ve'l-eyyâm, el-Cumel fi'n-naḥv, Şerhu Faşîhi Sa'leb, İntişâru İbn Hâleveyh li-Sa'leb* gibi birçok eser kaleme almıştır. H.370 senesinde Halep'te vefat etmiştir.⁸⁵

Kısaca tanıtılmaya çalışılan bu öğrencilerin yanı sıra İbn Dureyd'in *Kitabu'l-Melâhin* adlı eserini tahkik eden Abdülilâhe Nebhan, eserin mukaddimesinde, İbn Dureyd'in uzun süren eğitim hayatının sonucunda oldukça fazla öğrencinin kendisinden ders aldığını ifade eder. Ahmed b. Manşûr el-Yeşkurî, Ebû Âlâ Ahmed b. Ubeydullah b. el-Hasen b. Şekûr el-Bağdâdî, Ebû Yâkûb İshak b. İbrâhim b. el-Cuneyd, Ebû Muslim Muhammed b. Ahmed b. Ali b. el-Hüseyn, Ebû Ali Muhammed b. el-Hasen b. el-Muzaffer el-Hâtimî, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. el-Cerrâh, Ebu'l-Abbâs İsmâil b. Abdullah b. Mîkâl (ö.362/973), Ebû Abdillâh

⁸³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 226-227.

⁸⁴ İbn Hâleveyh, *İrabu'l-Kıraati's-Seb'a ve 'Ileliha*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, el-Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1992, s. 12-20.

⁸⁵ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 124.

Muhammed b. el-Muallâ el-Ezdî, Ebû Ali Muhammed b. Ali b. Mukle, Ebû Alâ' Ahmed b. Ubeydullah b. el-Hasen b. Şekîr el-Bağdâdî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Muhammed el-Muktefâ-Billâh, Ebu'l-Huseyn Ali b. Ahmed, Ebu's-Sakr Ahmed b. Fadl b. Şebâbe, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kâşânî el-Lugavî, Ebu't-Tayyib el-Mutenebbî (ö.354/965), Ebu'l-Kâsım Ömer b. Muhammed b. Seyf, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed ed-Dureydî, Ebu'l-Hasen Ali b. Îsâ er-Rûmmânî, Ebu'l-Hasen b. el-Ezrak el-Enbârî et-Tenûhî, Ebu'l-Hasen Ali b. Îsâ er-Rûmmânî, İbrahim b. el-Fadl el-Hâşîmî, İbn Hayri'l-Verrâk, Muhammed b. Imrân b. Mûsâ el-Cevrî, Sehl b. Ahmed ed-Diyâcî gibi isimler İbn Dureyd'in yetiştirdiği diğer öğrencilerdendir.⁸⁶

“Âlimlerin en şairi, şairlerin en âlimi”⁸⁷ olarak bilinen İbn Dureyd'den yukarıda bir kısmının zikredilebildiği birçok dil ve edebiyat âlimi ders almıştır.

1. 2. 5. KİŞİLİĞİ

İbn Dureyd'in, döneminde âlimlerin önderi olduğu, Arap dilinde ve şiir türünde meşhur râvî Halef el-Ahmer (ö.180/796) ile aynı seviyede olduğu, yaşadığı dönem içerisinde insanların en zekisi olduğu, ilminin oldukça geniş olduğu ve Basra dil mektebinin onunla sona erdiği nakledilmektedir.⁸⁸

İbn Dureyd, döneminde şiir türünde de ön planda tutulmaktadır. Öğrencilerinden Merzubânî de onun iyi bir şair olmasının yanı sıra çok fazla şiir ezberlediğini ve rivâyet ettiğini ifade eder.⁸⁹ Ezberi kuvvetli olan İbn Dureyd, kendisine okunan divanların eksiklerini anında tamamlayacak dereceye ulaşmıştır.⁹⁰ Şiire olan merakı ve başarısından dolayı “şairlerin en âlimi, âlimlerin en şairi” olarak bilinmektedir.⁹¹

⁸⁶ Abdülilâhe Nebhan, *Kitabu'l-Melâhin*, Menşûrât-i Vizârat'is-Sekafe, Dımaşk, 1992, s. 14-19.

⁸⁷ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 129.

⁸⁸ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, s. 84

⁸⁹ Ebu Ubeydullah Muhammed b. İmran b. Musa Merzubânî Ebu'l-Kâsım el-Hasan bin Beşr el-Amidi, *Mu'cemu's-Şuarâ*, tsh. Fritz Krenkow, Daru Sâdır, Beyrut, 2004, s. 461.

⁹⁰ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 135.

⁹¹ İbn Yusuf el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 94.

Dil ilimlerinde el-Halil b. Ahmed'in yerini almıştır. Sözlük alanında da önemli eserler bırakan İbn Dureyd, sözlüklerinde sözlük alanında öncü olmuş isimlerin bile zikretmediği birçok kelime rivâyet etmiş ve kendisinin en meşhur sözlüğü olan *el-Cemhera*'yı yazmıştır.⁹² Müellifin bu eseri yetmiş yaşından sonra yazdığı nakledilmektedir. Bu bilgi aslında İbn Dureyd'in hafızasının ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Fakat el-Ezherî bu durumu eleştirmiştir. Yaşlılığında onu evinde birçok kez ziyaret ettiğini, rivâyetlerde bulunurken sarhoş olduğunu, *el-Cemhera* adlı eserinde aslı olmayan birçok kelime olduğunu, kitaplarında önemli bilgilerin yer almadığını, birçok uydurma kelimelerle karşılaştığını, onun rivâyetlerine güvenmediğini ifade etmektedir.⁹³ el-Ezherî, müellifin şarap içtiğini savunduğu için bu eleştirileri yöneltmektedir. Fakat içtiğinin şarap değil, nebîz olduğu rivâyet edilmektedir.⁹⁴

İbn Dureyd, öğrencilerinin karşısındaki vakur duruşuyla dikkat çekerken son derece titiz, dikkatli ve sabırlı davranmış, zaman zaman da nüktedan bir kişiliğe sahip olduğunu göstermiştir. Öğrencilerinden Ebû Ahmed el-'Askerî tanık olduğu bir olayı şöyle ifade eder; “ Bir gün İbn Dureyd ders verirken, utangaç bir genç okumaya başladı ve arada hatalar yapıyordu. İbn Dureyd çocuğun heyecanlanıp utandığını fark edince sabredip hatalarını söylemedi. Orada bulunanlar şaşırmaya başladı ve içlerinden biri, “şaşırmayın, onun yüzünde Allah'ın affına mazhar olduğuna dair bir işaret var.” dedi. İbn Dureyd bu adama da sabrederek hiçbir şey söylemedi. Çocuk okumasını bitirdikten sonra hatalarını çocuğa tek tek söyledi ve o şahsa dönerek; “Sen gel bakalım suratsız adam!” deyince, orada bulunanlar bu duruma şaşırıktan kendilerini alamadılar.”⁹⁵

⁹² İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 323.

⁹³ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 131-132.

⁹⁴ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Udebâ*, s. 226.

⁹⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 139-140.

İbn Dureyd'i eleştirenlerden biri de öğrencilerinden ed-Dârakutnî'dir (ö. 385/995). Hocasını eleştirerek onun rivâyetleri konusunda pek titiz davranmadığını, aklına geleni rastgele kimselere nispet edip eserlerinde ele aldığını belirtmektedir.⁹⁶

İbn Dureyd'in hoşgörülü, hikmet sahibi ve cömert biri olduğu da nakledilmektedir.

1. 2. 6. VEFATI

90 yaşındayken rahatsızlanıp, felç geçirmiştir. Daha sonra iyileşmiş fakat sağlığına dikkat etmediği için tekrar felç geçirerek 321/933 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁹⁷ Vefat ettiği yer ve yıl hakkında kaynaklarda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Fakat hangi ay vefat ettiği konusunda çeşitli iddialar vardır. İbnu'l-Enbârî ve İbn Hallikân'a göre 18 Şaban 321 tarihinde⁹⁸, Yâkût'a göre 18 Ramazan 321 tarihinde vefat etmiştir.⁹⁹

Merzubâni ve ez-Zehebî'ye göre Abbâsiye olarak bilinen Bağdat'ın kuzey doğusunda bulunan mezarlığa defnedilmiştir.¹⁰⁰ Öğrencilerinden olan Ebu'l-Huseyn Ali b. Ahmed Gulam da Merzubâni ile aynı görüşü savunmakta ve Abbâsiye olarak bilinen mezarlığa defnedildiğini ifade etmektedir.¹⁰¹

İbn Dureyd'in vefat ettiği gün Mu'tezilî kelamcısı Ebû Ali Hâşim el-Cubbât (ö. 321/933) de vefat etmiştir. Bu iki vefatı yaşayan insanlar “*Dil ve kelam ilimleri artık öldü.*” demişler ve bu durumdan duydukları üzüntüyü dile getirmişlerdir.¹⁰²

Vefatı üzerine birçok mersiye yazılmıştır. Bu mersiyelerin en önemlisi Cahza el-Bermekî'nin mersiyesidir. Mersiye şu şekildedir: [Basît]

⁹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 326.

⁹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 327.

⁹⁸ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 227, İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 328.

⁹⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 127.

¹⁰⁰ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 127; ez-Zehebî, *Alâmi'n-Nubelâ*, XV, 98.

¹⁰¹ İbn Yusuf el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 98.

¹⁰² İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 328.

- 1 فَفَدْتُ بَابِن دُرَيْدٍ كُلِّ فَائِدَةٍ
لَمَّا عَدَا نَالِثَ الْأَحْجَارِ وَ التُّرْبِ
- 2 قَدْ كُنْتُ أَبْكِي لِفَقْدِ الْجُودِ آوَنَةً
فَصِرْتُ أَبْكِي لِفَقْدِ الْجُودِ وَ الْأَدَبِ

1-İbn Dureyd' le birlikte her faydayı kaybettim. Taşların ve toprağın üçüncüsü ayrıldığında...

2-Sadece cömertliği kaybettiğim için ağlıyordum. Şimdi ise cömertliği ve edebi kaybettiğim için ağlıyorum.”¹⁰³

1. 2. 7. ESERLERİ

İbn Dureyd, 60 yıllık eğitim hayatı boyunca Arap diline birçok eser miras bırakmıştır. Bu eserlerden en önemlilerinin kısaca açıklanması uygun olacaktır.

1. 2. 7. 1. el-Cemhera

el-Cemhera fi'l-Luğa veya *Cemheratu'l-Luga* adlarıyla da bilinen eser, alfabetik olarak düzenlenmiş ilk sözlüktür. Müellif, eserin mukaddimesinde eserin tertibi, harflerin çeşitleri, özellikleri, mahreçleri ve isimlerin vezinleri ile alakalı bilgi verir. Çağdaşlarının edebi ilimlere karşı ilgisizliği ve bilgisizliğinden yakınan müellifin eserine, Arap dilinin büyük bir kısmını teşkil eden ve çok kullanılan kelimeleri toplamayı amaçladığından ve bunu başardığından dolayı *el-Cemhera* denilmiştir. İbn Dureyd, sözlüğüne aldığı kelimelerin tertibinde el-Halîl b. Ahmed'in *Kitabu'l-Ayn*'ında uyguladığı asli harflere dayalı sistemi bazı farklılıklarla takip etmiş fakat onun gibi harfleri mahreçlerine göre sıralama usulünü benimsememiş, alfabetik sırayı benimsemiş, kalb sistemini uygulamıştır. Buna göre eser ilk olarak sünâî, sülâsî, rubâî, lefîf gibi bâblara ayrılmış, daha sonra “أ” den “ي” harfine kadar alfabetik sıraya göre dizilmiştir. 13 bölümden oluşan lügat'ın son bölümü Arapçanın muhtelif dil meselelerine ayrılmıştır. Eser, F.Krenkow, Muhammed es-Sûretî ve Zeynulâbidin el-Musevî tarafından üç cildi metin, bir cildi fihrist olmak üzere dört

¹⁰³ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ* , s. 98.

cilt halinde 1344-1351 yılları arasında Haydârabâd'da neşredilmiş, daha sonra Bağdat ve Beyrut'ta ofset olarak basılmıştır.¹⁰⁴

1. 2. 7. 2. el-İştikâk

İştikâku'l-Esmâ' ve *İştikâku Esmâ'i'l-Kabâ'il* isimleriyle de ifade edilen eser, iştikâk ilminde yazılmış ilk eserdir. Eserde Hz. Peygamber (s.a.v) ve O'nun Meân b. Adnân'a kadar uzanan soy kütüğündeki özel isimler başta olmak üzere Arap dilindeki birçok şahsın hayatları anlatılmıştır. Arap kabileleri, kabilelerin tarihi ve birçok önemli şahısları ile ilgili bilgiler yer almaktadır. İbn Dureyd Arapların, isimlerin anlamlarını bilmediklerinden dolayı çocuklarına hayvan isimleri koyduklarından duyduğu rahatsızlık sebebiyle bu eseri te'lif etmiştir. İbn Dureyd'e ait en önemli eser olan *el-Cemhera* ile aynı dönemde yazıldığı ifade edilmektedir. Abdüsselâm Muhammed Hârûn tarafından 1378/1958 yılında Kahire'de ve Ferdinand Wüstenfeld tarafından 1854 senesinde Göttingen'de neşredilmiştir.¹⁰⁵

1. 2. 7. 3. el-Mağşûra

İbn Dureyd'in Mîkâlîler'den Ahvaz Valisi Abdullah (Ubeydullah) el-Mîkâlî ile oğlu İsmâil el-Mîkâlî için yazdığı en meşhur ve en uzun kasidesidir. *el-Mağşûratu'l-Kubrâ* ve *el-Mağşûratu'd-Dureydiyye* adlarıyla da anılır. Kasidenin beyit sayısı nüshalara göre farklılık göstermektedir. Bazı nüshalarda 229, bazılarında ise 235 beyitten oluşmaktadır. İbn Dureyd, bu kasidede hemen hemen bütün maksûr isimleri bir araya toplayarak sözlükçülükteki kudretini, birçok edebî ve tarihî meseleye temas ederek bu alanlardaki gücünü, bütün bunları akıcı bir üslûpla dile getirmek sûretiyle de Arap diline olan hâkimiyetini göstermiştir. Ayrıca hayatı boyunca edindiği tecrübeleri de çok veciz ve hakîmâne bir şekilde anlatmıştır. *el-Mağşûra* üzerine muâraza (nazîre/taklit), tahmîs, tesmît, teşfîr, tevşîh, şerh ve i'rab nevilerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. İbn Dureyd'ait olan bu esere birçoğunun öğrencileri tarafından kaleme alındığı 27'ye yakın şerh yazılmıştır. Manzumeyi şerh

¹⁰⁴ Kenan Demirayak – M.Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, AÜFEDF Yayını, Erzurum, 1994, s. 129-130.

¹⁰⁵ İbn Dureyd, *el-İştikak*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Harun, Mektebetu'l-Hanci, t.y., Kahire, s. 20.

edenler arasında İbn Hâleveyh, İbn Hişâm el-Lahmî, Cevâlîkî, Hatîb et-Tebrîzî, İbnu's-Şecerî gibi isimler bulunmaktadır. Bu şerh edenlerin kitaplarının bir kısmı tahkik edilerek neşredilmiştir. İbnu's-Şecerî'nin şerhi ise Süleymaniye kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁰⁶

1. 2. 7. 4. *el-Mağşûr ve'l-Memdûd*

el-Mağşûretu's-Suğrâ ve Kışîde fi Ma'rifeti'l-Mağşûr ve'l-Memdûd adlarıyla da anılan manzume, İbn Dureyd'in eğitim amacıyla yazdığı kasidelerinden olup her beyitte en az birer adet olmak üzere Arap dilinde birçok maksûr ve memdûd ismi 58 beyitte toplamıştır. Muhammed Bedreddin el-Alevî tarafından 1949 yılında Kahirede neşredilen *Divân* adlı eseri içinde yayımlanan bu şiirin çeşitli şerhleri yapılmıştır. Bunlardan İbn Hişâm el-Lahmî ile Mâcid ez-Zehebî - Salâh Muhammed el-Hiyemî tarafından yapılan şerhleri neşredilmiştir.¹⁰⁷

1. 2. 7. 5. *Kitabu'l-Melâhin*

Çalışmanın konusu olan bu eser ile alakalı ayrıntılı bilgi ikinci bölümde verilmiş ve eser bütün yönleriyle orada incelenmiştir.

1. 2. 7. 6. *Kitabu'l-Muctenâ*

Hız. Peygamber (s.a.v) başta olmak üzere Hulefâ-i Râşidîn ve sahâbenin, ulemâ, üdebâ ve filozofların hikmetli sözlerinden ve çeşitli şiirlerden seçmeler yer alır. Eser, müsteşrik Freitz Krenkow tarafından 1923 yılında Haydarâbâd'da neşredilmiştir.¹⁰⁸

1. 2. 7. 7. *es-Serc ve'l-Licâm*

Teknik terimler sözlüğü mahiyetinde bir eserdir. Risale şeklinde kaleme alınmıştır. Eyer ve gemle ilgili isim, sıfat, deyim ve terkipler şiir istişhadiyla

¹⁰⁶ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 23-24, Nasuhi Ünal Karaaslan, "*İbn Dureyd*", *DİA*, İstanbul 1999, İXX, 416.

¹⁰⁷ Nasuhi Ünal Karaaslan, "*İbn Dureyd*", *DİA*, İstanbul, 1999, İXX, 416.

¹⁰⁸ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 24.

açıklanmıştır. İbrâhim es-Sâmerrâî tarafından 1970 yılında Bağdat'ta Kulliyetu'l-Adab dergisinin 13. sayısında yayımlanmıştır.¹⁰⁹

1. 2. 7. 8. *Vaşfu'l-Matar ve's-Sehâb ve Mâ Ne'atethu'l-'Arabu'r-Ruvvâd mine'l-Bikâ'*

Bu eserde yağmur, bulut, kuraklık ve bitki örtüsüyle ilgili isim, sıfat, terim ve deyimlerle bedevîlerin bu konudaki bilgileri, şiir örnekleriyle açıklanmıştır. İlk defa William Wright'ın yayımladığı risâle (Opuscula Arabica, Leiden 1859) daha sonra İzzeddin et-Tenûhî (Dimaşk 1382/1963), Menâf Mehdî Muhammed (Kahire 1412/1992) ve Muhammed Yâsîn er-Rîmâvî tarafından es-Serc ve'l-licâm ile birlikte neşredilmiştir.¹¹⁰

1. 2. 7. 9. *Kitâbu'l-Fevâid ve'l-Ahbâr*

İbrahim Salih tarafından Dimaşk'ta 1986 yılında müessesetu'r-risale tarafından "Nevâdiru'r-Resâ'il"de neşredilen, hikmetli söz ve hikâyelerle seçilmiş şiirlerden oluşan hacimli bir eserdir.¹¹¹

1. 2. 7. 10. *Min Ahbâri İbn Dureyd*

Müellifin, İbn Ahi'l-'Asmaî, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Ebû Osman el-Uşnândânî, Ebû Bişr Ahmed el-'Uqlî gibi hocalarından rivâyet ettiği edebî kıssalar, tarihî bilgiler ve nükteli hikâyelerle seçme şiirlerden oluşan bu risâleyi bir öğrencisi derlemiştir. Eser, Abdulhuseyin el-Mubârek tarafından yayımlanmıştır.¹¹²

1. 2. 7. 11. *el-Emâlî*

İbn Dureyd'in Arap dili ve edebiyatıyla ilgili verdiği derslerde öğrencileri tarafından tutulan notlardan oluşan eserin herhangi bir nüshası tespit edilememiştir. Öğrencisi Ebû Ali el-Kâlî, kendisine ait el-Emâlî'nin yaklaşık üçte birini oluşturan 700'den fazla haberi İbn Dureyd'in bu eserinden nakletmiştir. es-Suyûtî de *el-*

¹⁰⁹ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 22.

¹¹⁰ İzzeddîn et-Tenuhî, *Kitâbu Vaşfi'l-Matar ve's-Sehâb*, s. 11.

¹¹¹ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 22.

¹¹² Nasuhi Ünal Karaaslan, "İbn Dureyd", *DİA*, İstanbul, 1999, IXX, 418.

Muzhir'inde 150'ye yakın haberi el-Emâlî'den nakletmiştir.¹¹³ *et-Ta'lik min Emâlî İbn Dureyd* ise Seyyid Mustafa es-Senûsî tarafından 1984 yılında Kuveyt'te neşredilmiştir.¹¹⁴

1. 2. 7. 12. *el-Vişâh*

Şairlerin lakaplarıyla ilgili kaleme alınan bir eserdir. Escorial litapevine ait bir dergide 1895 yılında *el-Vişâh li İbn Dureyd* ismiyle yayımlanmıştır.¹¹⁵

Müellifin yukarıda zikredilen eserlerinin haricinde kaynaklarda geçen başka eserleri de bulunmaktadır.

*Zehâiru'l-Hıkme, Şerhu'l-Farq Beyne'z-Zâ' ve'd-Dâd, Mecmû'atu Hıkem li-Seyyidinâ 'Alî Ceme'ahû İbn Dureyd, Şerhu Lâmiyyeti'l-'Arab li'ş-Şenferâ, Şerhu Bânet Su'âd li-Ka'b b. Zuheyr, Şerhu Kaşîdeti'n-Nezîr b. Sâ'ib el-Kelbî, Muntehab Mine'l-Eş'âr, el-Emsâlu'n-Nebeviyye, el-Muktebes, Kitâbu Ef'ale ve Fe'altu, el-Âdâb ve'l-Emsâl, el-Erba'ûn (Ehâdîsu İbn Dureyd, Erba'ûne hadîsen), el-İstidrâk 'ale'l-Halîl, el-Enbâz, el-Envâ', el-Benûn ve'l-Benât, et-Tavassuţ, el-Ḥaylu'ş-Sagîr, el-Ḥaylu'l-Kebîr, Edebu'l-Kâtib, es-Silâh, el-Lugât, el-Lugât fi'l-Ḳur'ân, Ğarîbu'l-Ḳur'ân, Ğarîbu'l-Hadîs, el-Mutenâhî fi'l-Luga, el-Muktenâ, Takvîmu'l-Lisân, Mâsu'ile 'anhu Lafzan fe Ecâbehû 'anhu Hıfzan*¹¹⁶ gibi eserler bunlardandır.

¹¹³ Çelebi, Kâtip, *Keşfu'z-zunun an esamai'l-kutub ve'l-funun*, (Editör: Şerafettin Yaltkaya, Rifat Bilge) İstanbul, Maarif Vekâleti, 1941, I, 163.

¹¹⁴ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 20.

¹¹⁵ İbn Dureyd, *el-İştikak*, s. 21.

¹¹⁶ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 227, İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 326-329, Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 130-133, ez-Zehebî, *Siyeru 'Alâmi'n-Nubelâ'*, XV, 98, İbn Yusuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 98.

İKİNCİ BÖLÜM

KİTABU'L-MELÂHİN ADLI ESERİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ

2. 1. ESERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin* isimli eserinin adını ve yazılış amacını özlü bir şekilde ifade etmiştir. Bu ismi seçerken öz ve içeriğini belirtecek bir tercihte bulunmuştur. Eserin ismini ve yazılış amacını şu şekilde dile getirmiştir:

*“Bu kitap, zalimlerin ve diktatörlerin zorlamasıyla yemin etmek durumunda kalan, zalimin zulmünden kurtulmak için kişilerin amaçlarını gizleyerek kullanmış oldukları cümleleri açıklamak amacıyla yazılmıştır. Bu kitaba Kitabu'l-Melâhin ismini verdik. Bu kelimeyi seçerken özen gösterdik. Melâhin kelimesini, hiçbir şekilde saflığını bozacak bir şeye karışmayan, saf ve katıksız olan fasih Arapçadan seçtik.”*¹¹⁷

Hemen hemen kaynakların tamamında *Kitabu'l-Melâhin* isimli eserin İbn Dureyd'e ait olduğu açıkça zikredilmektedir.¹¹⁸ Eserin müellife ait olduğu konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır.

Kitabu'l-Melâhin, ilk defa William Wright tarafından neşredilmiştir. Abdulhafiz Fergalî'nin tahkiki ile Daru'l-Cîl tarafından Beyrut'ta yayımlanmıştır. Aynı zamanda Dr. Abdülilâh Nebhân'ın tahkiki ile Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî tarafından 1992 yılında Dımaşk'ta yayımlanmıştır. Bu çalışmada kullanılan baskı Abdülilâh Nebhân tarafından tahkik edilen nüshadır.

2. 2. ESERDE TAKİP EDİLEN YÖNTEM

İbn Dureyd, eserine klasik eserlerin genel üslubu olarak Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salâvat ile başlamıştır. Daha sonra eseri neden kaleme aldığını ifade etmiştir. Melâhin kelimesini neden seçtiğini, bu kelimenin sözlük açısından tahlilini yaptıktan sonra bu kavramın kullanılmasını bir hadis ve çeşitli yaşanmışlıklarla

¹¹⁷ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 63-64.

¹¹⁸ el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s. 229; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 329; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XVIII, 133; ez-Zehebî, *Siyeru 'Alâmi'n-Nubelâ'*, XV, 99; İbn Yusuf el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 101.

açıklamıştır. Örnekleri zikreden müellif, ilk örneğin başında “فَمِنَ الْمَلَّاحِينَ قَوْلُكَ” “*Senin şu sözün melâhindendir.*” ifadesini tercih etmiştir. Diğer örneklerin başında ise “وَتَقُولُ” “*Sen dersin...*” ifadesini kullanarak iktifa etmiştir. Anlaşılması güç olan kelimeleri sözlük açısından “فَمَعْنَى - أَي - يَعْنِي” gibi ifadelerle açıklamış ve bu örnekleri şiirle istişhâd ederek okuyucunun daha iyi anlamasını amaçlamıştır. Yemin cümlelerini açıklarken kullanmış olduğu şiirlerin bazılarında şairin adını zikretmiştir. Bazılarında ise “كَقَوْلِ الرَّاجِزِ الشَّاعِرِ - قَالَ الرَّاجِزُ” “*Şairin dediği gibi, şair dedi ki...*” gibi ifadeleri kullanmakla iktifa etmiştir. Müellifin kaleme aldığı yemin cümleleri olumsuzluk anlamı da ifade ettiği için “وَاللَّهِ” lafzı ve “مَا” olumsuzluk edatı ile başlamıştır.

Örneklerin sıralamasında herhangi bir sistem takip edilmemiş, örneklerde bir numaralandırma yapılmamıştır. Elimizdeki nüshalarda rakamlar bulunmakla birlikte bunun müellif veya müstensihler tarafından yapıldığına dair net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ayrıca bitiş tarihi ile alakalı herhangi bir kayıt ve ithaf yazısı da mevcut değildir.

2. 3. ESERİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ

Melahin türü eserler yöntem olarak aynı olmakla birlikte içerik olarak farklılık arz etmektedir. Kökleri cahiliye dönemine dayanan melâhin türü ifadeler, Peygamberimiz tarafından da kullanılmıştır. Fıkıh, hadis ve dil alanında melahin türü eserler kaleme alınmıştır.

İbn Dureyd, bu eserinde belagat ilminde önemli bir yeri olan tevriye sanatını da kullanarak zor durumda kalanlar için dil kolaylığı sağlamış ve özgün bir eser ortaya koymuştur. Bu eser, Arap dilinin zenginliğini en iyi ifade eden çalışmalar arasındadır.

Yemin cümlelerini ihtiva etmesi sebebiyle eserin fıkıh alanıyla da bağlantısı olduğu anlaşılmaktadır. Zorda kalıp bu yemini edenlerin, yemin ettikleri andaki niyetlerinin önemli olduğunu, muhatabın anladığı mananın ölçüt olmadığını ifade

etmesi açısından fıkıh ile de bağlantılı olduğu görülmektedir. Bunun bir sonucu olarak müellif, dilbilim ile fıkıh ilmi arasındaki yakınlığı da gözler önüne sermektedir.

2. 4. ESERİN İÇERİĞİ

Kitabu'l-Melâhin, 185 yemin cümlesinden oluşmaktadır. Bu sayı, değişik nüshalarda farklı olmakla birlikte çalışmaya konu olan nüshadaki yemin cümleleri 185'tir.

İbn Dureyd, yemin cümlesini verdikten sonra, tevriye sanatını kullanarak uzak anlamını kast ettiği kelimeyi hangi anlamda kullandığını açıklar. Tevriye sanatı uzak anlamı ifade eder. Bazı yemin cümlelerinde bu duruma engel bir hal olmasa da yemin cümlelerinde geçen bir takım kelimeler, uzak anlama uygun olmayan bağlamda olabilmektedir. Bu tür cümlelerde geçen kelimelerin cümle içerisinde uzak anlamlarının esas alınmadığı, yakın anlamlarının esas alındığı ifade edilebilir. Müellif, cümleden bağımsız olarak o kelimenin nadir kullanımını izah etmiştir. Eserde geçen bazı yemin cümleleri ve tevriye sanatı kullanılarak ifade edilen kelimeler şu şekildedir:

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَعْلَمْتُ فُلَانًا وَلَا أَعْلَمَنِي

“Vallahi, falan kişiye ben bir şey haber vermedim, o da bana haber vermedi.” dersin.

Müellif, vermiş olduğu bu örnekte “أَعْلَمَ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “**bildirmek, haber vermek**” anlamlarının yanı sıra nadir anlamlarından olan “**üst dudağı yarmak**”¹¹⁹ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir. Müellif, bu örnekte herhangi bir istişhata bulunmamıştır.¹²⁰

¹¹⁹ Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 576.

¹²⁰ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 72.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا عِنْدِي صَقْرٌ وَلَا أَمْلِكُهُ

“Vallahi bana ait bir şahin yoktur ve ben ona sahip değilim.” dersin.

Müellif bu yemin cümlesinde vermiş olduğu “صَقْرٌ” kelimesinin yakın anlamlarından birisi olan “şahin” anlamında kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**hurma pekmezi**”, “**çok ekşi kırmızı**” ve “**atın kulağının içinde bulunan tüy**”¹²¹ anlamlarının da bulunduğunu ve bu şekilde kullanılabileceğini ifade etmiştir. İbn Dureyd bu yemin cümlesinde herhangi bir istişhad yapmamıştır.¹²²

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا أَخَذْتُ مِنْ فُلَانٍ جُبَّةً وَلَا لَبَسْتُهَا

“Vallahi ben falan kimseden ne bir elbise aldım ne de o elbiseyi giydim.” dersin.

Müellif vermiş olduğu bu yemin cümlesinde “جُبَّةً” kelimesinin yakın anlamı olan “elbise” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından birisi olan “**mızrak demirinin sapa geçen yuvası**”¹²³ anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir. Bu cümlede herhangi bir istişhad yapılmamış doğrudan kelime açıklanmıştır.¹²⁴

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا أَعْرِفُ لِفُلَانٍ لَيْلًا وَلَا نَهَارًا

“Vallahi falanın ne gecesini ne de gündüzünü bilirim.” dersin.

Müellif, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde yakın anlamı “gece” olan “لَيْلٍ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**keklik kuşunun yavrusu**”¹²⁵ anlamının, aynı şekilde yakın anlamı “gündüz” olan “نَهَارًا” kelimesinin kullanılıp,

¹²¹ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 449.

¹²² İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 76.

¹²³ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, nşr. Remzi Munîr el-Bealbekî, Daru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut, 1987, II, 1112.

¹²⁴ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 78.

¹²⁵ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 247.

nadir anlamlarından olan “**hubâra kuşunun yavrusu**”¹²⁶ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir.¹²⁷

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ لَهُ أَتَانًا قَطُّ وَلَا أَحَدُثَهَا مِنْهُ

“*Vallahi ben falan kimseye ait ne bir **dişi merkep** gördüm ne de o dişi merkebi falan kimseden aldım.*”dersin.

İbn Dureyd, vermiş olduğu bu cümlede “**أَتَانٌ**” kelimesinin yakın anlamlarından olan “dişi merkep” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**kuyu başında bulunan taş veya kaya**”¹²⁸ anlamının kast edilebileceğini örneklendirmiştir.¹²⁹

وَتَقُولُ وَاللَّهِ مَا عِنْدِي **جَحْشَةٌ** وَلَا أَفْلِكُهَا

“*Vallahi bende dişi sıpa yok ve ben ona sahip olmadım.*”dersin.

Müellif, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, “**جَحْشَةٌ**” kelimesinin yakın anlamlarından olan “dişi sıpa” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**çobanların kollarına sarıp eğirdikleri yün halkası**”¹³⁰ anlamının kullanılabilceğini göstermiştir.¹³¹

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَحَدْتُ لِفُلَانٍ بَقْرَةَ وَلَا ثَوْرًا

“*Vallahi falan kimsenin ne bir ineğini ne de boğasını aldım.*” dersin.

¹²⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 238.

¹²⁷ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 86.

¹²⁸ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 546.

¹²⁹ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 87.

¹³⁰ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 102.

¹³¹ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 88.

Verilen bu örnekte, yakın anlamı “inek” olan “بَقْرَةٌ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**çoluk-çocuk**”¹³² anlamının kast edilebileceği ifade edilmiştir.¹³³

وَتَقُولُ وَاللَّهِ مَا كَسَرْتُ لِفُلَانٍ فَنَاءً وَلَا أَحْرَيْتُهَا

“Vallahi ben falan kimseye ait bir mızrak kırmadım ve ona zarar da vermedim.” dersin.

Müellifin vermiş olduğu bu örnekte “فَنَاءً” kelimesinin yakın anlamlarından olan “mızrak” dışında, uzak anlamlarından olan “**hurma ağacı**”¹³⁴ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir.¹³⁵

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا سَبَبْتُ لَهُ أُمَّ وَلَا جَدًّا وَلَا خَالًا

“Vallahi ben onun annesine, dedesine ve dayısına küfretmedim, kötü söz kullanmadım.”dersin.

İbn Dureyd, vermiş olduğu bu yemin cümlesinden kullanılan “أُمَّ” kelimesinin ilk akla gelen karşılığı olan “anne” anlamının yanı sıra, uzak anlamlarından olan “**beyni saran ince deri**” olarak da anlaşılabilceğini belirtir.¹³⁶

Aynı şekilde “جَدًّا” kelimesinin ilk akla gelen karşılığı olan “dede” anlamının yanı sıra, nadir anlamlarından olan “**şans, uğur, talih**” olarak da anlaşılabilceğini belirtir.¹³⁷ Yine “خَالًا” kelimesinin akla gelen ilk anlamlarından olan “dayı”

¹³² İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 424.

¹³³ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 89.

¹³⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l- Arab*, I, 509.

¹³⁵ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 92.

¹³⁶ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 24.

¹³⁷ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 103.

anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “küçük tepe”¹³⁸ olarak da anlaşılabilceğini ifade etmiştir.¹³⁹

وَتَقُولُ: وَاللّٰهُ مَا رَأَيْتُ لِدَائِبِكَ سَوَادًا وَلَا بَلَقًا

“Vallahi sana ait olan atında siyahlık ve alacalık görmedim.”dersin.

Verilen bu örnekte, yakın anlamı “siyahlık” olan “سواد” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “geceleyn görülen hayal”¹⁴⁰ anlamında da kullanılabileceği, yine yakın anlamı “alacalık” olan “بَلَقٌ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “kıl çadır”¹⁴¹ anlamının da kast edilebileceği ifade edilmiştir.¹⁴²

وَتَقُولُ: وَاللّٰهُ مَا رَأَيْتُ سَعْدًا وَلَا سَعِيدًا

“Vallahi ben Sa'd ve Sait'i görmedim.”dersin.

Müellif, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, “سَعْدٌ” kelimesinin özel isim olarak kullanılıp, nadir anlamlarından olan “yıldız”¹⁴³ karşılığının kast edilebileceğini, “سَعِيدٌ” kelimesinin özel isim gibi kullanılıp, nadir anlamlarından olan “toprağı sulayan nehir”¹⁴⁴ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir.¹⁴⁵

وَتَقُولُ: وَاللّٰهُ مَا رَأَيْتُ مِنْ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ كَافِرًا وَلَا فَاسِقًا

“Vallahi bu toplulukta ne bir kâfir ne de bir fâsık gördüm.” dersin.

¹³⁸ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 31.

¹³⁹ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 92.

¹⁴⁰ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 370.

¹⁴¹ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 371.

¹⁴² İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 94.

¹⁴³ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 644.

¹⁴⁴ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-ayn*, s. 325.

¹⁴⁵ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 99.

İbn Dureyd, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, yakın anlamı “kâfir” olan “كَافِرٌ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**tepeden tırnağa silahlanmak**”¹⁴⁶ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir.¹⁴⁷

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا عَصَى فُلَانٌ

“Vallahi falan kimse karşı çıkmadı.”dersin.

Verilen bu örnekte, “عَصَى” fiilinin “karşı çıkmak, isyan etmek” anlamlarının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**kılıç ile vurmak**”¹⁴⁸ anlamının da kast edilebileceğini ifade etmiştir.¹⁴⁹

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا عِنْدِي نَيْبٌ وَلَا أَمْلِكُهُ

“Vallahi yanımda şarap yok ve ben ona sahip olmadım.”dersin.

Müellif, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, “نَيْبٌ” kelimesinin akla gelen ilk anlamının “şarap” olduğunu, nadir anlamlarından olan “**sokağa atılmış, terk edilmiş çocuk**”¹⁵⁰ anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir.¹⁵¹

وَتَقُولُ وَاللَّهِ مَا مَسَّيْتُ فِي صَحْنِ فُلَانٍ وَلَا دَخَلْتُهُ

“Vallahi falan kimseye ait olan evin avlusunda yürümedim ve oraya girmedim.”dersin.

Verilen bu örnekte “صَحْنٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “avlu” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**büyük kadeh, yemek konulan**

¹⁴⁶ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-ayn*, s. 724.

¹⁴⁷ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 103.

¹⁴⁸ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 552.

¹⁴⁹ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 109.

¹⁵⁰ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 803.

¹⁵¹ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 116

kap¹⁵² ifadelerinin kast edilebileceğini ifade etmiştir.¹⁵³ Tevriye sanatı ile uzak anlam kast edilir. Burada bu duruma engel herhangi bir şey olmamakla birlikte, bu cümlede geçen kelimenin, cümle ile herhangi bir bağlamı olmayabilir.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا نَأْتِي فِي هَذَا الْأَمْرِ شَكٌّ وَلَا اِفْتِرَاءٌ

*“Vallahi bu işle alakalı şüphe uyandırıcı bir haber ve tartışma bana ulaşmadı.”*dersin.

İbn Dureyd, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, yakın anlamı “şüphe” olan “شَكٌّ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan **“devenin yürürken topallaması”**¹⁵⁴ anlamında da kullanılabileceğini söylemiştir. Müellif bu yemin cümlesinde kelimenin yakın anlamını esas almış, nadir kullanımını da izah etmiştir.¹⁵⁵

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَخَذْتُ لِفُلَانٍ حَشِيشًا وَلَا اسْتَهْلَكْتُه

“Vallahi ben fulan kimseye ait ne bir ot aldım ne de onu tükettim.” dersin.

Müellif vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, “حَشِيشٌ” kelimesinin yakın anlamlarından birisi olan “ot” ifadesinin zikredilip, nadir anlamlarından olan **“koyun veya deve yavrusu”**¹⁵⁶ anlamında kullanılabileceğini ifade etmiştir.¹⁵⁷

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَكَلْتُ ثُومَةً وَلَا مَضَعْتُهَا

*“Vallahi ben sarımsak yemedim ve onu çiğnemedim.”*dersin.

¹⁵² İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 543.

¹⁵³ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 132.

¹⁵⁴ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 139.

¹⁵⁵ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 134.

¹⁵⁶ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s.159.

¹⁵⁷ İbn Dureyd, *Kitabu'l- Melâhin*, s. 136.

İbn Dureyd, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, “ثُومَةٌ” kelimesinin yakın anlamı olan “sarımsak” ifadesinin yanı sıra nadir anlamlarından olan “**kılıç kabzasındaki düğme**”¹⁵⁸ anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir.¹⁵⁹

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا أَخَذْتُ لِفُلَانٍ عِبَاءً وَلَا أَعْرِفُ آخِذًا

“Vallahi falana ait yeleşim almadım ve onu kimin aldığına da bilmiyorum.” dersin.

Bu örnekte müellif, “عِبَاءٌ” ifadesinin yakın anlamlarından olan “yelek” ibaresinin kullanımının yaygın olsa bile, “**tembel kimse**”¹⁶⁰ için de ifade edilebileceğini belirtmiştir.¹⁶¹ Müellif, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, kelimenin yakın anlamını esas almış, nadir anlamını da izah etmiştir.

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا كَلَّمْتُ صَفْوَانَ وَلَا هَمَامًا

“Vallahi ben Safvan ve Hemmâm ile konuşmadım.” dersin.

Verilen bu örnekte “صَفْوَانٌ” kelimesinin özel isim olarak kullanımı yaygın olsa da bu kelimenin uzak anlamlarından birisi olan “**güneş ve bulut olmayan soğuk bir gün**”¹⁶² anlamında da kullanılabileceğini; “هَمَامًا” kelimesinin de aynı şekilde özel kullanımı yaygın olsa da “**aşırı yağmurlu bir gün**”¹⁶³ anlamında kullanılabileceğini ifade etmiştir.¹⁶⁴

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا أَخْلَفْتُ فُلَانًا

“Vallahi ben, falan kimseye vermiş olduğum sözden dönmedim.” dersin.

¹⁵⁸ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 97.

¹⁵⁹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 148.

¹⁶⁰ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 1101.

¹⁶¹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 153.

¹⁶² İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 224.

¹⁶³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XII, 626.

¹⁶⁴ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 154.

Verilen bu örnekte “أَخْلَفَ” fiilinin yaygın kullanımının “sözünden dönmek, vadinden dönmek” olduğunu fakat bu fiilin nadir anlamlarından olan “**sulamak, (hayvanlara, bitkilere) su vermek**” ifadesinin de kullanılabileceğini göstermiştir.¹⁶⁵

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا تَنْجُمْتُ قَطُّ وَلَا عَزَفْتُ وَقَدْ طُلُوعِ النُّجُومِ

“Vallahi yıldızlara hiç bakmadım ve yıldızların doğuş zamanını da bilmiyorum.”dersin.

Müellif, bu örnekte “نَجِمَ” fiilinin yakın anlamının “yıldızlara bakmak” olduğunu, “نَجْمٌ” kelimesinin yakın anlamının “yıldız” anlamına işaret ettiğini ifade eder. Fakat bu fiilin ve ismin nadir anlamları ile de kullanılabileceğini ifade etmiştir. “نَجْمٌ” kelimesinin nadir anlamlarından birisi “**sapsız ot, kabak gibi yere bakan ot**”tur.¹⁶⁶ “نَجِمَ” fiilinin nadir anlamı ise “**sapsız olan otu topraktan çıkarıp yemek**”tir.¹⁶⁷

وَتَقُولُ وَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ فِي الدَّارِ إِنْسَانًا وَلَا كَلِمَتَهُ

“Evde bir insan görmedim, onunla da konuşmadım.” dersin.

İbn Dureyd, bu yemin cümlesinde, “إِنْسَانٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “insan” anlamının yanı sıra nadir anlamlarından olan “**su**” anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir.¹⁶⁸ Genelde tevriye sanatı ile uzak anlam kast edilir. Burada bu duruma engel herhangi bir şey olmamakla birlikte, bu cümlede geçen kelimenin, cümle ile herhangi bir bağlamı olmayabilir.

¹⁶⁵ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 159.

¹⁶⁶ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s.810.

¹⁶⁷ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 173.

¹⁶⁸ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 175.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا لَقَيْتُ أَبَا سَلْمَانَ وَلَا كَلَّمْتُهُ

“Vallahi ben Ebû Selman ile karşılaşmadım ve onunla konuşmadım.” dersin.

Verilen bu cümlede müellif, “أَبُوسَلْمَانَ” kelimesinin yaygın olarak özel isim olarak kullanıldığını fakat nadir anlamlarından olan “**bir sinek türü**” anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir.¹⁶⁹

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا عِنْدِي عَجَلَةٌ وَلَا أَمْلِكُهَا

“Vallahi bende su matarası yok ve ona sahip olmadım.” dersin.

Müellif, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, “عَجَلَةٌ” kelimesinin yakın anlamı olan “su matarası” ile ifade edilebileceği gibi, nadir anlamlarından olan “**bir çeşit ot türü**”¹⁷⁰ ile de ifade edilebileceğini göstermiştir.¹⁷¹

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ عَجُوزًا وَلَا شَيْخًا

“Vallahi yaşlı bir kadın ve yaşlı bir adam görmedim.” dersin.

İbn Dureyd, “عَجُوزٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “yaşlı kadın” ibaresinin yaygın olarak kullanıldığını fakat nadir anlamlarından olan “**ok kuburu/ ok mahfazası**”¹⁷² anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir. Aynı şekilde “شَيْخٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “yaşlı adam, ihtiyar” anlamının yaygın olarak kullanıldığını fakat nadir anlamlarından olan “**yağmur çiselemesinde yere düşen ilk tanecik**”¹⁷³ anlamında da kullanılabileceğini söylemiştir.¹⁷⁴

¹⁶⁹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 161.

¹⁷⁰ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 815.

¹⁷¹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 183.

¹⁷² el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 817.

¹⁷³ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 603.

¹⁷⁴ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 191.

Âyet ve hadislerle istiṣhad kısmında ele alınamayan, tevriye sanatı kullanılarak ifade edilen diğerkelimesler Şu Şekildedir:

حَمْرٌ: Bu kelimenin yakın anlamı “merkep ”tir. Cümle içerisinde tevriye sanatı kullanılarak “حَجْرٌ” kelimesinin anlamı olan “**taş**”¹⁷⁵ anlamı ile de kullanılabileceği ifade edilmiştir.¹⁷⁶

دَجَاجَةٌ : Yakın anlamı “tavuk” olan bu kelime nadir anlam olarak “**yün yumağı**”¹⁷⁷ anlamında da kullanılabilmektedir.¹⁷⁸

فُرُوجٌ :Yakın anlamı “civcic” olan bu kelime cümle içerisinde tevriye sanatı kullanılarak nadir anlamı olan “**dilmeçli kaftan**”¹⁷⁹ anlamında da kullanılabileceği ifade edilmiştir.¹⁸⁰

أَخْبَرَ : Müellif, bu fiilin yaygın anlamının “bildirmek” olmak birlikte, nadir anlam olarak, “خُبْرَةٌ” kelimesinden türetilen “**bir topluluğun aralarında kuzu alıp, bu kuzuyu paylaşmaları**”¹⁸¹ anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir.¹⁸²

كَرَمٌ : Bu kelimenin, “cömertlik, sehavet, âlicenaplık” gibi kullanılan yaygın anlamlarının yanı sıra nadir anlamlarından olan “**üzüm bağı, asma**”¹⁸³ gibi anlamlarla da kullanılabileceği gösterilmiştir.¹⁸⁴

فَائِدٌ :Yaygın anlamı “komutan” olan bu kelimenin yaygın olmayan anlamı “**bulunduğu bölgeyi sulayabilen küçük nehir**”¹⁸⁵ dir.¹⁸⁶

¹⁷⁵ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 58.

¹⁷⁶ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 86.

¹⁷⁷ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 236.

¹⁷⁸ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 88.

¹⁷⁹ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 626.

¹⁸⁰ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 88.

¹⁸¹ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 288.

¹⁸² İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 96.

¹⁸³ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 717.

¹⁸⁴ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 98.

رَبِيعٌ : Bu kelimenin akla gelen ilk anlamı “ilkbahar”dır. Cümle içerisinde tevriye sanatı kullanılarak nadir anlamlarından olan **“küçük nehir”**¹⁸⁷ anlamı da kast edilebilir.¹⁸⁸

عَمْرٌ : Müellif, bu kelimeyi özel isim olarak kullanmıştır. Nadir anlamlarından olan **“dişler arasında bulunan et parçaları”**¹⁸⁹ anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir.¹⁹⁰

جَفْنَةٌ : Bu kelimenin yakın anlamları “kâse, çanak”tır. Uzak anlam olarak **“asma, üzüm bağı, bir çeşit üzüm”**¹⁹¹ gibi anlamlarla da kullanılabilmektedir.¹⁹²

بَيْضَةٌ : Yaygın anlamı “yumurta” olan bu kelimenin nadir anlamlarından birisi de **“Başı zırlı miğfer”**¹⁹³ dir.¹⁹⁴

عَسَلٌ : İbn Dureyd, bu kelimenin akla gelen ilk anlamının “bal” olduğunu, fakat cümle içerisinde tevriye sanatı kullanıldığında **“kurtun yürümesi gibi hızlı yürümek”**¹⁹⁵ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir.¹⁹⁶

طَرِيقٌ : Bu kelimenin yakın anlamının “yol” olmakla birlikte, nadir anlamlarından birisinin de **“el ile ulaşılabilen hurma ağacı”**¹⁹⁷ olduğu ifade edilmektedir.¹⁹⁸

¹⁸⁵ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 702.

¹⁸⁶ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 99.

¹⁸⁷ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 316.

¹⁸⁸ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 100.

¹⁸⁹ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 387.

¹⁹⁰ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 100.

¹⁹¹ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 120.

¹⁹² İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 101.

¹⁹³ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 356.

¹⁹⁴ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 103.

¹⁹⁵ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 305.

¹⁹⁶ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 104.

¹⁹⁷ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 756.

¹⁹⁸ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 105.

فَطِيْعٌ : Bu kelimenin akla gelen ilk anlamı “sürü”dür. Nadir anlamlarından birisi de “**deriden yapılmış kamçı**”¹⁹⁹dir.²⁰⁰

صَلِيْبٌ : Müellif, yakın anlamlarından olan “haç” ifadesinin yanı sıra nadir anlamı olan “**yağlı kemik**”²⁰¹ anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir.²⁰²

سَرْقٌ : Yakın anlamı “çalmak” olan bu kelimenin nadir anlamlarından birisi de “**ipek türünün en kalitelisi**”²⁰³ anlamı ile ifade edilmektedir.²⁰⁴

أَلْيَةٌ : Bu kelimenin yakın anlamlarından birisi “oturak yeri” dir. Fakat cümle içerisinde tevriye sanatı kullanılarak nadir anlamlarından olan “**başparmak**”²⁰⁵ anlamının da kullanılabileceğini ifade edilmiştir.²⁰⁶

مَكْرٌ : Akla gelen ilk anlamı “hile, tuzak” olan bu kelimenin, tevriye sanatı kullanılarak nadir anlamlarından olan “**bir ot çeşidi**”²⁰⁷ anlamında da kullanılabileceği ifade edilmiştir.²⁰⁸

ذَرْعٌ : Bu fiilin yakın anlamı “arşınlamak, arşın ile ölçmek”tir. Müellif, tevriye sanatı kullanılarak nadir anlamlarından olan “**deveye binmek için üzengiye basmak**”²⁰⁹ anlamının cümle içerisinde verilebileceğini ifade etmiştir.²¹⁰

¹⁹⁹ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 682.

²⁰⁰ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 114.

²⁰¹ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 450.

²⁰² İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s.115.

²⁰³ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 362.

²⁰⁴ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 126.

²⁰⁵ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 122.

²⁰⁶ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 126.

²⁰⁷ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 799.

²⁰⁸ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 127.

²⁰⁹ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 692.

²¹⁰ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 140.

جَمَلٌ : Bu kelimenin akla gelen anlamı “deve” dir. Bazı durumlarda nadir anlamı olan “**bir balık türü**”²¹¹ ile de ifade edilebileceği gösterilmiştir.²¹²

أَبْصَرَ : “Dikkatle bakmak” anlamının yanı sıra nadir anlamlarından olan “**ciltte bulunan kabuğu soymak**”²¹³ anlamı ile de kullanılabilir bir fiil olduğu ifade edilmiştir.²¹⁴

سُهَيْلٌ : Özel isim olarak “Süheyl” anlamında kullanılan bu ismin, cümle içerisinde tevriye sanatı kullanılarak “**meşhur parlak yıldız**”²¹⁵ anlamında da kullanılabilir ifade edilmiştir.²¹⁶

طَرَقَ : Müellif, bu fiilin yakın anlamlarından olan “geceleyin ziyarete gitmek” anlamının yanı sıra nadir anlamlarından olan “**yün dövme sopasıyla vurmak**”²¹⁷ anlamında da kullanılabilirliğini ifade etmiştir.²¹⁸

زَارَ : Bu fiilin akla gelen ilk anlamı “ziyaret etmek”tir. İbn Dureyd, cümle içerisinde nadir anlamlarından olan “**boğazına vurmak**”²¹⁹ anlamında da kullanılabilirliğini ifade etmiştir.²²⁰

سَعْدَانٌ : Bu kelime özel isimdir. Fakat bu kelimenin cümle içerisinde nadir anlamlarından olan “**hurma dikenini**”²²¹ anlamında da kullanılabilirliği ifade edilmiştir.²²²

²¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l- Arab*, VIII, 305.

²¹² İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 141.

²¹³ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 312.

²¹⁴ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 141.

²¹⁵ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 156.

²¹⁶ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 143.

²¹⁷ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 485

²¹⁸ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 146.

²¹⁹ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 342.

²²⁰ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 146.

²²¹ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 365.

²²² İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 146.

قَوْسٌ : “Yay” anlamında kullanılan bu kelime nadir anlamlarından olan “**hurmanın bir parçası**”²²³ olarak da ifade edilmektedir.²²⁴

شَتَمَ : Akla gelen ilk anlamı “sövmek, küfretmek” olan bu fiil, cümle içerisinde tevriye sanatı kullanılarak nadir anlamlarından olan “**çirkin yüzlü olmak**”²²⁵ anlamında da kullanılabilir.²²⁶

قَصِيبٌ : “Ağaç dalı” anlamında kullanılan bu kelime nadir anlamlarından olan “**Kadîb isminde bir vadi**” anlamında da kullanılabilir.²²⁷

زُبَيْقٌ : Yakın anlamı “zambak” olan bu kelime, cümle içerisinde nadir anlamlarından olan “**zurna, kaval**”²²⁸ anlamında da kullanılabilir.²²⁹

أَلْوَاخٌ : “Levhalar” anlamında kullanılan bu kelime,İbn Dureyd’e göre cümle içerisinde nadir anlamlarından olan “**kürek kemiği**”²³⁰ anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir.²³¹

فَقِيرٌ : Yakın ve bilinen anlamı “fakir” olan bu kelime, cümle içerisinde nadir anlamlarından olan “**Fakîr isminde bir kuyu**”²³² anlamında da ifade edilebileceği söylenmiştir.²³³

مُدْهِنٌ : Yakın anlamı “merhem kabı, yağ kabı” olarak bilinen bu kelime, cümle içerisinde tevriye sanatı kullanılarak nadir anlamlarından olan “**taşta bulunan**

²²³ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 703.

²²⁴ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 147.

²²⁵ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 399.

²²⁶ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 158.

²²⁷ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 161.

²²⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, X, 146.

²²⁹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 163.

²³⁰ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 761.

²³¹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 165.

²³² İbn Munzur, *Lisanu'l Arab*, V, 35.

²³³ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 169.

yağmur sularının biriktiği delik”²³⁴ anlamı ile de kullanılabilceği ifade edilmiştir.²³⁵

هَجَرَ : Müellif, bu kelimenin yakın anlamının “terk etmek” olduğunu, fakat cümle içerisinde tevriye sanatını kullanarak nadir anlamlarından olan “**hayvanı ayağını bağladıkları ipe bağlamak**”²³⁶ anlamında da kullanılabilceğini ifade etmiştir.²³⁷

عَبْدٌ : Yakın anlamı “köle” olan bu kelime, nadir anlamlarından olan “**Abd ismiyle bilinen bir dağ**”²³⁸ anlamında da kullanılabilceği ifade edilmiştir.²³⁹

خَدَمٌ : Yakın anlamı “hizmetçiler” olan bu kelimenin nadir anlamlarından birisi de “**devenin tasmasının geçirileceği ön ayağındaki yer**”²⁴⁰ dir.²⁴¹

حَبْلٌ : Bu kelimenin yakın anlamı “ip”tir. Fakat cümle içerisinde kullanıldığında “**uzun kum yığını**”²⁴² anlamı ile de ifade edilebilmektedir.²⁴³

دَارٌ : Yakın anlamı “ev” olan bu kelime, tevriye sanatı kullanılarak cümle içerisinde ifade edildiğinde “**Basra Ve Ahsâ arasında bulunan bir yer ismi**”²⁴⁴ anlamında da kullanılabilceği ifade edilmiştir.²⁴⁵

اَوْزٌ : “Kaz” anlamında kullanılan bu kelime, nadir anlamlarından olan “**tıknaz**

kişi”²⁴⁶ ile de ifade edilebilir.²⁴⁷

²³⁴ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 687.

²³⁵ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 172.

²³⁶ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 468.

²³⁷ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 174.

²³⁸ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 299.

²³⁹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 174.

²⁴⁰ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 580.

²⁴¹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 150.

²⁴² el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 139.

²⁴³ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 183.

²⁴⁴ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 1057.

²⁴⁵ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 184.

قَبِيئَةٌ : Bu kelimenin yakın anlamı “cariye”dir. Cümle içerisinde tevriye sanatı kullanılarak nadir anlamlarından olan “**bukağı yeri** (kaçmasını önlemek için hayvanın ayağın geçirilen demirli köstek)”²⁴⁸ ifadesi ile de kullanılabilir.²⁴⁹

حَنْجَرٌ : “Hançer” anlamında kullanılan bu kelime nadir kullanım olarak “**sütü çok deve**”²⁵⁰ ile de ifade edilebilmektedir.²⁵¹

اِفْتَرَى : Bu fiilin yaygın anlamı “iftira atmak” tır. Fakat cümle içerisinde tevriye sanatı kullanılarak nadir anlamlarından olan ve “فُرُؤَةٌ” kelimesinden türetilerek “**kürk giymek**”²⁵² anlamında da kullanılabilen ifade edilmiştir.²⁵³

مُسْتَنْظَرٌ : “Yağmura ihtiyaç duyan ekin” anlamında kullanılan bu kelime, nadir kullanım olarak “**bulut**”²⁵⁴ ile de ifade edilebilmektedir.²⁵⁵

سَكَنٌ : “Ev, konut, mesken” gibi anlamlarda kullanılan bu kelime nadir anlam olarak “**ateş**”²⁵⁶ ile de ifade edilebilmektedir.²⁵⁷

2. 5. ESERDE YAPILAN İSTİŞHADLAR

Eserde, bazı kelimelerin anlamları açıklanırken âyetlerden faydalanılarak istişhad yapılmıştır. Âl-i İmrân, Nisâ, Maide, A‘raf, Hûd, En‘am, Yûsuf, Hicr, Meryem, Tâhâ, Secde, Sâd, Necm, Rahmân, Tekvîr, ‘Alak, Burûc, Mutaffifin gibi

²⁴⁶ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 237.

²⁴⁷ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 187.

²⁴⁸ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 705.

²⁴⁹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 188.

²⁵⁰ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 227.

²⁵¹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 189.

²⁵² el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 632.

²⁵³ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 190.

²⁵⁴ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 760.

²⁵⁵ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 192.

²⁵⁶ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 856.

²⁵⁷ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 194.

sûrelerde geçen 23 âyetle istişhad yapılmıştır. İstişhad olarak verilen âyetlerin çoğunluğu uzak anlamlarını açıklamak için, bir kısmı ise yakın anlamlarının izahı için verilmiştir.

Eserde, çoğunlukla şiirlerle istişhad yapılmıştır. Müellif, şiirlerle istişhad yaparken genellikle şairin ismini vermekten imtina etmiştir. Bunu farklı şekillerde izah etmek mümkündür. Bunlardan bazılarının çok bilinen beyitler olması buna bir sebep olabilir. Bazılarının da şairleri bilinmiyor olabilir.

2. 5. 1. ÂYETLERLE YAPILAN İSTİŞHADLAR

وَتَقُولُ وَاللَّهِ مَا لِفُلَانٍ عِنْدِي جَارِيَةٌ وَلَا إِغْتَصَبْتُهَا

“Vallahi yanımda falana ait ne bir cariye var ne de birinin cariyesini gasp ettim.” dersin.

İbn Dureyd bu örnekte yaygın anlamı “cariye/bayan hizmetçi olan “جَارِيَةٌ” kelimesinden uzak anlamı olan “**gemi, vapur**” anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir. Aynı şekilde “جَارِيَةٌ” kelimesinin uzak anlamlarından birisi “**güneş**”, bir diğeri “**rüzgâr**”, bir başka anlamı da “**yıldız**”dır.²⁵⁸ Bu örneği müellif Rahman Sûresi'nin 24. âyetiyle örneklendirmektedir:

وَلَهُ الْجُجُورُ الْمُنَشَّاتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ

“Denizde akıp giden dağlar gibi yüksek **gemiler** de O'nundur.”

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَمْلَيْتُ هَذَا الْكِتَابَ وَلَا قَرَأْتُهُ

“Vallahi bu kitabı ben yazdırmadım ve okumadım.” dersin.

²⁵⁸ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s.74, el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 112

İbn Dureyd, vermiş olduğu bu örnekte yakın anlamı “yazdırmak” olan “أَمَلَى” fiilini kullanarak, onun uzak anlamı olan “**mühlet vermek**”²⁵⁹ anlamında da kullanılabileceğini dile getirmiştir. Aynı şekilde “قَرَأَ” fiilinin yakın anlamı olan “okumak” anlamının yanı sıra uzak anlamı olan “**bir şeyi biriktirip birbirine katmak, ilhak etmek, bir araya getirmek, toplamak, taşımak**”²⁶⁰ gibi anlamlarda da kullanılabileceğini ifade etmiştir.²⁶¹ “**Mühlet vermek**” anlamına gelen kelimeyi Âl-i İmran Sûresi’nin 178. âyeti ile açıklamaktadır:

وَلَا يَجْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُؤْتِيهِمْ هُمْ خَيْرٌ لِّأَنفُسِهِمْ إِنَّمَا نُؤْتِيهِمْ هُمْ لِيَزِدَّادُوا إِيْمَانًا وَهُمْ عَدَاؤُا مُّهِينٌ

“İnkâr edenler, kendilerine vermiş olduğumuz **mühletin**, sakın kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Biz, onlara ancak günahları artsın diye **mühlet** veriyoruz. Onlar için alçaltıcı bir azap vardır.”

“قَرَأَ” fiilinin “**Toplamak, bir araya getirmek, birleştirmek, taşımak**” anlamına gelişini Amr b.Kulsûm’un muallakasında geçen bir beyitle açıklamaktadır: [Vâfir]

ذِرَاعِي حُرَّةَ أَدْمَاءِ بَكْرٍ 1 هِجَانَ اللَّوْنِ لَمْ تَقْرَأْ جَنِينًا

1-Beyaz tenli ter-ü taze güzelin kollarının rengi renklerin en güzelidir ve karnunda hiç bebek taşımamıştır.²⁶²

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ جَعْفَرًا وَلَا كَلَّمْتُ سَرِيًّا

“Vallahi ben ne Cafer’i gördüm, ne de önemli birisi ile konuştum.” dersin.

Müellif vermiş olduğu bu örnekte “جَعْفَرٌ” denildiğinde özel isim olan “Cafer” kelimesi ile bu kelimenin uzak anlamı olan “**büyük nehir**”²⁶³ anlamının

²⁵⁹ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 1084.

²⁶⁰ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 269.

²⁶¹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 97.

²⁶² İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 97.

kastedilebileceğini, yine yakın anlamı “önemli kişi, asil, yüksek seviyeli” demek olan “سَرِيًّا” kelimesi ile onun uzak anlamı olan “küçük nehir, çay, ırmak, dere”²⁶⁴ anlamlarının kast edilebileceğini ifade etmiştir. “سَرِيًّا” kelimesinin kullanımını örnek teşkil etmesi açısından Meryem Sûresi’nin 24. âyeti ile örneklendirmiştir:

فَتَادِيهَا مِنْ تَحْتِهَا أَلَّا تَحْزِنِي قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا

“Bunun üzerine (Cebrail) ağacın altından ona şöyle seslendi: “Üzülme, Rabbin senin alt tarafında bir dere akıttı.”

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا عَرَفْتُ لِفَالَانِ نَحْلًا وَلَا شَجَرًا

“Vallahi falan kişinin ne bir hurma ağacı ne de herhangi bir ağacı olduğunu biliyorum.” dersin.

Müellif bu örnekte “شَجَرًا” kelimesinin kullanılıp aynı kelimenin uzak anlamı olan “çekişmek, kavga etmek”²⁶⁵ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir.²⁶⁶ Bu duruma Nisâ Sûresi’nin 65. âyetini örnek olarak getirmiştir:

فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا

“Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiği hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.”

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا لِي فَرَشٌ وَلَا أَمْلَكُهُ

“Vallahi benim ne bir halım var ne de halya sahibim.” dersin.

²⁶³ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 118.

²⁶⁴ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 147.

²⁶⁵ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 458.

²⁶⁶ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 110.

İbn Dureyd bu örnekte yakın anlamı “halı” olan “فَرَشٌ” kelimesinin kullanılıp uzak anlamı olan “yük taşıyabilecek çağına gelmiş küçük hayvan(deve)”²⁶⁷ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir. Bunu da En‘âm Sûresi’nin 142. âyetini örnek göstererek açıklamıştır:

وَمِنَ الْأَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًا كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ

“Hayvanlardan yük taşıyanı ve tüyünden döşek yapılanları yaratan O'dur. Allah'ın size verdiği rızıktan yiye, şeytanın ardına düşmeyin; şüphesiz o sizin için apaçık bir düşmandır.”

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا عِنْدِي سَرِيرٌ وَلَا مَلِكُئُهُ

“Vallahi benim ne bir **koltuğum** oldu ne de ona sahip oldum.” dersin.

Müellif bu örnekte yakın anlamı “koltuk, yatak, somya” olan “سَرِيرٌ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “köşk”²⁶⁸ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir. Yine bu kelimenin uzak anlamlarından birisi olan “Bir yere birikmiş su, nehir”²⁶⁹ anlamında da kullanılabileceğini de bir şiirle örneklendirmiştir.²⁷⁰ “Köşk” anlamını Hicr Sûresi’nin 47. âyetini örnek göstererek açıklamıştır;

وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ إِخْوَانًا عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ

“Biz, onların gönüllerindeki kini söküp attık; onlar artık **köşkler** üzerinde karşı karşıya oturan kardeşler olacaklar.”

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا قَتَلْتُ وَلَا جَرَحْتُ وَلَا طَعَنْتُ

“Vallahi ben öldürmedim, yaralamadım ve bıçaklamadım.” dersin.

²⁶⁷ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 628.

²⁶⁸ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 205.

²⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, I, 155.

²⁷⁰ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 179.

İbn Dureyd, vermiş olduğu bu örnekte yakın anlamı “öldürmek, katletmek” olan “قَتَلَ” fiilinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan **“hafiflemesi için şaraba su katmak”**²⁷¹ anlamının da kast edilebileceğini ifade etmiştir. Aynı şekilde yakın anlamı “yaralamak” olan “جَرَحَ” fiilinin kullanılıp, uzak anlamı olan **“kazanmak”**²⁷² anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir. Yine yakın anlamı “bıçaklamak” olan “طَعَنَ” fiilinin kullanılıp nadir anlamlarından olan **“çok gitmek”** (طَعَنَ فِي الْأَرْضِ)²⁷³ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir. “جَرَحَ” fiilinin nadir anlam ile ilgili kullanımını En‘âm Sûresinin 60. âyeti ile açıklamıştır:²⁷⁴

وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفِّيَكُمْ بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُمْ بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ لِيُقْضَىٰ أَجَلٌ مُّسَمًّى ثُمَّ إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ ثُمَّ يُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ

“O, geceleyin sizi ölü gibi kendinizden geçirip alan (uyutan) ve gündüzün kazandıklarınızı bilen, sonra da belirlenmiş eceliniz tamamlanıncaya kadar gündüzleri sizi tekrar diriltendir (uyandırandır). Sonra dönüşünüz yalnız O’nadır. Sonra O, işlemekte olduklarınızı size haber verecektir.”

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا عَرَفْتُ لِفُلَانَةٍ بَعْلًا وَلَا زَوْجًا

“Vallahi falan kadına ait ne bir eş ne de bir efendi olduğunu biliyorum.” dersin.

Bu örnekte müellif, “بَعْلًا” kelimesinin yakın anlamının “koca, eş, efendi” olmasına rağmen, nadir anlamı olan **“sulanmaya muhtaç olmayan hurmalık, yağmur suyuyla yetişen hurmalık”**²⁷⁵ anlamlarının kast edilebileceğini ifade etmiştir. Yakın ve bilinen anlamı olan “koca, eş olan” “زَوْجٌ” kelimesinin kullanılıp nadir anlamı olan **“birbirine zıt olan iki şeyden biri, iki unsurdan oluşan şey, her**

²⁷¹ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 407.

²⁷² el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 108.

²⁷³ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 917.

²⁷⁴ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 123.

²⁷⁵ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 60.

cins canlıdan oluşan birer çift²⁷⁶ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir.²⁷⁷
Bu durumu Hûd Sûresi'nin 40. âyetiyle açıklamaktadır.

حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُوْرُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَمَنْ آمَنَ وَمَا آمَنَ
مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ

“Nihâyet emrimiz gelip, tandır kaynamaya başlayınca (sular coşup taşınca) Nûh'a dedik ki: “Her cins canlıdan (erkekli dişili) **birer çift**, bir de kendileri hakkında daha önce hüküm verilmiş olanlar dışındaki âilen ile iman edenleri ona yükle.” Ama onunla beraber sadece pek az kimse iman etmişti.”

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا مَسَسْتُ لِفُلَانٍ خَدًا وَلَا كَسَرْتُ لَهُ ظِفْرًا

“Vallahi falanın yüzüne dokunmadım, onun turnağını da kırmadım.” dersin.

İbn Dureyd bu örnekte, “خَدٌ” kelimesinin ilk akla gelen anlamı olan “yanak” anlamı kullanılarak, nadir anlamı olan “**hendek, uzunca kazılmış çukur**”²⁷⁸ anlamlarının da kast edilebileceğini ifade etmiştir.²⁷⁹ Bu durumu Burûc Sûresi'nin 4. âyetiyle açıklamaktadır:

قُتِلَ أَصْحَابُ الْأُحُدُوْدِ

“O **çukurları** hazırlayanlar mahvolmuşlardır.”

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا أَخَذْتُ مِنْ فُلَانٍ ثَابُوْتًا وَلَا أُودِعْتُهُ

“Vallahi ben falan kimseden sandık da almadım, onu emanet olarak da vermedim.” dersin.

²⁷⁶ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 341.

²⁷⁷ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 138.

²⁷⁸ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 195.

²⁷⁹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 125.

Müellif vermiş olduğu bu örnekte “تَابُوتٌ” kelimesinin yakın anlamı olan “sandık” anlamının kullanılıp, uzak anlamı olan “kalp”²⁸⁰ anlamının da kast edilebileceğini ifade etmiştir. Taha Sûresi'nin 39. âyetinde geçen “تَابُوتٌ” kelimesinin yakın anlam olan “sandık” anlamında kullanıldığını²⁸¹ fakat “kalp” anlamında da kullanılabileceğini belirtmiştir.²⁸²

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا كُنْتُ سَاعِيًا قَطُّ وَلَا أَصْلُحُ لَذَلِكَ

“Vallahi çalışan birisi değilim ve çalışmaya elverişli de değilim.” dersin.

İbn Dureyd, vermiş olduğu bu örnekte “سَاعِي” kelimesinin akla gelen ilk anlamının “çalışan” olduğunu, uzak anlamlarından “sadaka verenlerin sadakalarını tahsil eden kişi”²⁸³ anlamının da kast edilebileceğini ifade etmiştir. Necm Sûresinin 39. âyetinde geçen

وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى

“İnsan için ancak çalıştığı vardır.” ibaresindeki “سَعَى” fiilinin kullanımının, ilk akla gelen anlam olan “çalışmak” anlamı ile ifade edilebileceğini dile getirmiştir. Fakat “سَاعِي” kelimesinin, uzak anlamı olan “sadaka verenlerin sadakalarını tahsil eden kişi” anlamında kullanılabileceğinin bir şiirle örneklendirmiştir:

تَعَلَّمْنَ أَنْ الدَّوَاءَ وَ الْقَلَمَ

يَا أَيُّهَا السَّاعِي عَلَى عَيْرِ قَدَمٍ

1

²⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l- Arab*, II, 647.

²⁸¹ Onu (bebek Mûsâ'yı) sandığın içine koy ve denize (Nil'e) bırak ki, deniz onu kıyıya atsın da kendisini, hem bana düşman, hem de ona düşman olan birisi (Firavun) alsın. Sana da, ey Mûsâ, sevilesin ve gözetimimizde yetiştirilesin diye tarafımızdan bir sevgi bırakmıştım.(Taha Sûresi 39.âyet)

²⁸² İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 167.

²⁸³ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 367.

1-Ey sadaka toplayan kişi bil ki! Divit ve kalem sen de kalır.²⁸⁴

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَخَذْتُ مِنْ فُلَانٍ خُلِيًّا وَلَا رَأَيْتُهُ

“Vallahi ben falan kimseden ne bir ziyinet aldım ne de o ziyineti gördüm.” dersin.

Müellif vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, “خُلِيًّا” kelimesinin yakın anlamlarından olan “ziyinet” anlamının kullanımını A‘raf Sûresinin 148. âyetiyle örneklendirmiştir²⁸⁵:

وَأَخَذَ قَوْمٌ مُوسَىٰ مِنْ بَعْدِهِ مِنْ خُلِيِّهِمْ عَجَلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ أَمْ يَرَوْنَ أَنَّهُ لَا يُكَلِّمُهُمْ وَلَا يَهْدِيهِمْ سَبِيلًا اتَّخَذُوهُ وَكَانُوا ظَالِمِينَ

“Mûsâ’nın kavmi onun (Tur’a gitmesinin) ardından, ziyinet eşyalarından, böğürmesi olan bir buzağı heykeli (yaparak ilâh) edindiler. Onun kendileriyle konuşmadığını ve onlara hiçbir yol göstermediğini görmediler mi? (Böyle iken) onu (ilâh) edindiler de zalim kimseler oldular.”

“حلي” kelimesinin uzak anlamlarından olan “devenin otlarken yediği bir ot türü”²⁸⁶ ifadesinin de kullanılabileceği belirtilmiştir.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَمَرْتُ وَلَا أَحْبَبْتُ

“Vallahi ben emretmedim ve sevmedim.” dersin.

Müellif vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, “أَمَرْتُ” fiilinin yakın anlamlarından olan “emretmek” anlamını kullanmıştır. “أَحْبَبْتُ” fiilinin yakın anlamı olan “sevmek”

²⁸⁴ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 80.

²⁸⁵ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 85.

²⁸⁶ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 174.

anlamını ifade etmiştir. Bu iki fiilin de nadir anlamları vardır. “أَحَبُّ” fiilinin yakın anlamı ile ilgili kullanımını Sâd Sûresinin 32.âyetini örnek vererek açıklamıştır²⁸⁷:

فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ

“Süleyman: Gerçekten ben mal sevgisini, Rabbimi anmak için *istedim*, dedi. Derken (güneş batınca) onlar karanlığın perdesiyle gizlendi...”

Bu fiilin nadir kullanımlarından olan “**devenin çökmesi, yürüyememesi, yere çakılıp kalması**”²⁸⁸ anlamının da kullanılabileceğini Ebû Muhammed el-Fak‘asî’ye nisbet edilen bir şiiri örnek göstererek açıklamıştır:

خُلْتُ عَلَيْهِ بِالْقَطِيعِ ضَرْبًا 1
صَرَبْتُ بَعِيرِ السَّوْءِ إِذْ أَحَبًّا

1-Yere çakılıp kalan serkeş deveye vurmak gibi ona kırbaçla vurmaya helal saydım.

“أَمْرٌ” fiilinin anlamı “**emretmek**” demektir. Nadir anlamlarından birisi de “**emir ve vali olmak**” tır.²⁸⁹ Nadir anlamının kullanımını, Hâris b. Bedr el-Ğadânî’nin bir şiiri ile açıklamıştır:

كَرَيْبُو وَ دَوْلِيُو حَيْثُ شَيْئُكُمْ 1
فَادْهَبُوا قَدْ أَمَرَ الْمَهْلَبُ

*1-Dülab ve Kernib isimleriyle bilinen bu iki yere, Mühelleb, emir olunca istediğiniz zaman gidin.*²⁹⁰

2. 5. 2. ŞİİRLERLE YAPILAN İSTİŞADLAR

Müellif, şiirlerle istişad yaparken genellikle şairin ismini vermemiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde bazı şiirlerin şairleri öğrenilmiş ve çalışmada zikredilmiştir. Araştırmalar sonucunda şairi bulunamayan şiirler de mevcuttur.

²⁸⁷ İbn Dureyd, *Kitabu’l-Melâhin*, s. 106.

²⁸⁸ İbn Dureyd, *Cemheratu’l-Luga*, I, 64.

²⁸⁹ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-Ayn*, s. 22.

²⁹⁰(Dülab ve Kernib, ahvaz bölgesinin yakınlarında bulunan bir yerdir. Mühelleb, Emevi halifesi II. Yezid’e karşı gelen vali Yezid b. Muhelleb’tir.), İbn Dureyd, *Kitabu’l-Melâhin*, s. 107.

Bununla birlikte müellif, bazı şiiirlerin bahirlerini zikretmiş, bazılarını zikretmemiştir. Bu beyitlerin bahirleri de, parantez içerisinde gösterilmiştir.

وَتَقُولُ: وَاللّٰهُ مَا سَأَلْتُ فُلَانًا حَاجَةً قَط

“Vallahi ben falan kişiden bir şey istemedim.”dersin.

Müellif bu örnekte akla gelen ilk anlamı “ihtiyaç, dilek” olan “حَاجَةً” kelimesinin kullanılıp, uzak anlamlarından olan ve çoğulu “حَاجٍ” olarak bilinen “**deve diken** bitkisi”²⁹¹ anlamının da kast edilebileceğini ifade etmiştir. Aynı şekilde “حَاجٍ” kelimesinin de nadir anlamlarından olan “**göz çukuru**”²⁹² anlamına geldiğini de belirtmiştir. Kelimenin “**deve diken** bitkisi” anlamında kullanıldığını Ebû Muhammed el-Fak‘asî’ye ait bir şiiirle açıklamaktadır: [Recez]

1 خَلْتُ الْقَدَى الْجَائِلِ فِي حِجَاجِهَا مِنْحَسَكِ التَّلْعَةِ أَوْ مِنْ حَاجِهَا

1-Onun göz çukuruna gelen çöpü, vadiden ya da “**deve diken** bitkisi”nden gelen bir diken zannettim.²⁹³

وَتَقُولُ: وَاللّٰهُ مَا رَأَيْتُ فُلَانًا قَط وَلَا كَلَّمْتُهُ

“Vallahi falan kimseyi ne gördüm ne de onunla konuştum.” dersin.

Müellif vermiş olduğu bu cümlede “كَلَّمَ” fiilinin yakın anlamı olan “konuşmak” anlamının kullanılarak nadir anlamlarından birisi olan “**yaralamak**”²⁹⁴ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir. Bu kullanımı, bir şiiiri şahid göstererek açıklamıştır: [Tavil]

²⁹¹ İbn Dureyd, *Cemheratu 'l-Luga*, I, 464.

²⁹² el-Halil b. Ahmed, *Kitabu 'l-Ayn*, s. 142.

²⁹³ İbn Dureyd, *Kitabu 'l-Melâhin*, s. 69.

²⁹⁴ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu 'l-Ayn*, s. 728.

*1-(İrade) isimli atının derisinin dış kısmı yaralanmadan kurtulursa annesini ve teyzesini kendi atı için feda eder.*²⁹⁵

وَتَقُولُ وَاللَّهِ مَا بَطَنْتُ فُلَانًا

“Vallahi falan kimseden gizlenmedim/ saklanmadım.” dersin.

Müellif vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, yakın anlamı “gizlenmek, saklanmak” olan “بَطْنُ” fiilinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**birinin karnına vurmaktır**”²⁹⁶ anlamının da kastedilebileceğini ifade etmiştir. Kelimenin uzak anlamını bir şiirle örneklendirmiştir:

فَوْقَ فُصَيْرَاهُ دُونَ الْجِلَّةِ

إِذَا صَرَيْتَ مُوقِرًا فَابْطُنْ لَهُ

1

*1-Yüklü bir hayvana vuracağında semerinin olduğu kısma değil de boyun kökünün üstünde bulunan karnına vur.*²⁹⁷

وَتَقُولُ وَاللَّهِ مَا أَمْلِكُ كَلْبًا وَلَا فَهْدًا، وَلَا أَعْرِفُ لَهْمًا مَوْضِعًا

“Vallahi ben ne bir köpeğe ne de bir jaguara sahip oldum. O ikisinin konumunu da bilmiyorum.” dersin.

Müellif vermiş olduğu bu cümlede “كَلْبٌ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından birisi olan “**kılıç kabzasındaki mih(çivi)**”²⁹⁸ anlamının kast

²⁹⁵ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 70.

²⁹⁶ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 57.

²⁹⁷ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 71-72.

²⁹⁸ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 727.

edilebileceğini ifade etmiştir. Bu örneği müellif, Uşnândânî'den rivayet ettiği şu şiirle açıklamıştır: [Tavîl]

تَوَسَّمْتُ كَلْبِيهِ فُقُلْتُ لِصَاحِبِي 1
هُمَا شَاهِدَا عَدْلٍ لَكَ فَتَوَسَّمَا

*1-Kılıcın kabzasındaki iki mihî(çivi) görünce, arkadaşşıma dedim ki: bu kılıcın kabzasındaki iki mih, kılıcın adaletli olduğunun şahididir. İdrak et.*²⁹⁹

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَخَذْتُ مِنْهُ شَعِيرَةً فَمَا فَوْقَهَا

“Vallahi ben falan kimseden ne tek bir arpa ne de daha fazlasını aldım.” dersin.

Müellif vermiş olduğu bu yemin cümlesinde geçen “شَعِيرَةٌ” kelimesinin yakın anlamı olan “arpa” karşılığının kullanılıp, nadir anlamlarından biri olan “**demirden veya gümüştten yapılan kılıç kabzası**”³⁰⁰ anlamının da kullanılabileceğini ifade etmiştir. Bu durumu bir şairin şiirini şahid göstererek açıklamaktadır

كَأَنَّ وَكَتَّ عَيْنِيهِ الضَّرِيرَةُ 1
شَعِيرَةٌ فِي قَائِمٍ مَسْمُورَةٌ

*1-Görmeyen gözüniün durumu, çivilenip, gümüştten yapılmış kılıç kabzası gibidir.*³⁰¹

وَتَقُولُ وَاللَّهِ مَا كَسَرْتُ لِفُلَانٍ سِنًا وَلَا ضَرْسًا

“Vallahi ben falan kimsenin ne dişini ne de azı dişini kırdım.” dersin.

Burada kullanılan “ضَرْسٌ” kelimesinin yakın anlamlarından birisi “azı dişi”dir. İbn Dureyd aynı kelimenin, nadir anlamlarından birisi olan “**yere düşen dağınık**

²⁹⁹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 74-75.

³⁰⁰ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 409.

³⁰¹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 76

yağmur”³⁰² anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir. “سِنّ” kelimesinin yaygın anlamı olan “diş” karşılığının yanı sıra yakın anlamlarından olan “boğa”³⁰³ anlamında da kullanılabileceği belirtmiştir. Yazar “سِنّ” kelimesinin nadir anlamında kullanımına şu şiiri örnek göstermiştir:

يَتُورُ فِيهَا كَحَوَارِ السِّنِّ 1

*1-Bir boğanın bağırması gibi bağıryor.*³⁰⁴

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا خَرَّبْتُ لِأُفْلَانٍ رَحَى وَلَا طَاحِنًا

“Vallahi ben falana ait ne bir el değirmenini ne de öğütücüsünü tahrip ettim.”dersin.

İbn Dureyd vermiş olduğu bu cümlede yakın anlamı “öğütücü, değirmen” olan “رَحَى” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**devenin boyun dibi**”³⁰⁵ anlamın kast edilebileceğini ifade etmiştir.

Bu kullanımı Dırar el-Gaftânî'nin kasidesinde geçen bir bölüm ile örneklendirmiştir: [Vâfir]

رَحَى حَيْزُومَهَا كَرَحَى الطَّحِينِ 1

*1-Devenin boyun dibi, el değirmeni gibidir.*³⁰⁶

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا كَتَبْتُ لَهُ وَلَا عَرَفْتُ لَهُ كَاتِبًا

“Vallahi ben ona bir şey yazmadım ve ona yazan birisini de bilmiyorum.”dersin.

³⁰² el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 469.

³⁰³ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 861.

³⁰⁴ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 77.

³⁰⁵ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 290.

³⁰⁶ (Sert ve kuvvetli olması açısından benzetme yapılmıştır.), İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 78.

Müellif vermiş olduğu bu yemin cümlesinde “**كَتَبَ**” fiilinin yakın anlamı olan “yazmak” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**birleştirmek, bağlamak, bir araya getirmek**”³⁰⁷ anlamlarının da kast edilebileceğini ifade etmiştir. Bu kullanımı Sâlim b. Mesâfi’nin şu beyti ile örneklendirmiştir: [Basît]

لَا تَأْمَنَنَّ فَرَارِيًّا خَلَوْتَ بِهِ عَلَى فُلُوصِكَ وَانْكُتِبْهَا بِأَسْتَارِ 1

*1-Fezârî kabilesinden birisi ile yalnız başına kalırsan sakın ona güvenme. Dışı deveni bile kayış ile **birleştir (bağla)**.*³⁰⁸

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا دَخَلْتُ لِفُلَانٍ بَيْتًا وَلَا رَأَيْتُ لَهُ بَيْتًا

“*Vallahi ben falan kimseye ait ne bir eve girdim ne de ona ait bir ev gördüm.*” dersin.

İbn Dureyd, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, “**بَيْتٌ**” kelimesinin yakın anlamlarından olan “**ev**” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**kabir**”³⁰⁹ anlamının da kullanılabileceğini ifade etmiştir. “**kabir**” anlamında kullanımı Lebîd b. Rabîa el-Âmirî’nin (ö. 40-41/660-661) şu beytiyle örneklendirmiştir: [Serî]

وَصَاحِبٌ مَلْحُوبٍ فَجَعَلْنَا بَيْتًا وَعِنْدَ الرَّدَاعِ بَيْتٌ آخَرَ كَوْنًا 1

“*Melhûb isimli atın sahibinin (Ömer b. Halid b. Cafer) ölümü bize çok acı verdi. Rada’ denilen bir yerde onun gibi yüce bir insanın daha **kabri** vardır.*”

Yemin cümlesinde geçen kelime “kabir” anlamını kast etmektedir. Bununla birlikte “**بَيْتٌ**” kelimesinin uzak anlamlarından birisi de “**kadın**”dır.³¹⁰ Müellif bu kullanımı şu şiirle açıklamaktadır:

³⁰⁷ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-Ayn*, s. 709.

³⁰⁸ İbn Dureyd, *Kitabu’l-Melâhin*, s. 81.

³⁰⁹ İbn Dureyd, *Cemheratu’l-Luga*, I, 257.

³¹⁰ İbn Dureyd, *Cemheratu’l-Luga*, I, 257.

أَكْبَرُ فَدَغَالِي أُمِّيْتُ؟

مَالِي إِذَا أَجْدِ بِهَا صَائِثٌ

1

*1-Bana ne oluyor. Kovayı kendime doğru çektiğimde ağır geldiği için ses çıkartır oldum. Beni mahveden yaşlılık mı yoksa kadın mıdır?*³¹¹

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَخَذْتُ مِنْ فُلَانٍ حَمَلًا وَلَا عَنَّا

“Vallahi ben falan kimseden ne kuzu ne de keçi aldım.” dersin.

Müellif, bu yemin cümlesinde “حَمَلٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “kuzu” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “yağmur yüklü bulut”³¹² anlamının kast edilebileceğini el-Hezefî'nin şu dizeleriyle örneklendirmiştir: [Serî]

سَخُّ نَجَاءِ الْحَمَلِ الْأَسْوَلِ

كَالسُّحْلِ الْبَيْضِ جَلًّا لَوْنُهَا

1

*1-Yağmur yüklü bulut, yağmurunu boşaltıp gittiğinde, rengi parlayan beyaz bir elbise gibi oldu.*³¹³

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ عَلِيًّا وَلَا كَلَّمْتُ بَكْرًا

“Vallahi ben Ali'yi görmedim ve Bekir ile de konuşmadım.” dersin

Müellif vermiş olduğu bu yemin cümlesinde “عَلِيٌّ” kelimesinin özel anlamı olan “Ali” anlamı ile kullanılıp, nadir anlamlarından olan “kuvvetli at”³¹⁴ anlamında da kullanılabileceğini Muhadram Şair İbn Mukbil'in (ö. 70-72/589-692) şu şiiriyle örneklendirmiştir: [Tavîl]

فَسَمَّرَ عَنْ سَاقِي وَأَوْظَفَةَ عُجْرٍ

وَكُلُّ عَلِيٍّ قُصَّ أَسْفَلُ دَبِيلِهِ

1

³¹¹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 82.

³¹² el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 177.

³¹³ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 90.

³¹⁴ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 952.

1-Her kuvvetli atın kuyruğunun ucu kesildi. Bundan dolayı ayağını ve tombul incik kemiklerini hazırladı.³¹⁵

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا خَرَّبْتُ لِغَالَانِ قَرْيَةً وَلَا أَنْتَلْتُ لَهُ ثَمَرَةً

“Vallahi ben falan kimsenin köyüne zarar vermedim ve ona ait meyveyi de telef etmedim.” dersin.

Müellif vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, “قَرْيَةً” kelimesinin yakın anlamlarından olan “köy” anlamında kullanıldığı gibi, nadir anlamlarından olan “**karınca kafiləsi**”³¹⁶ anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir. Bu kullanımı Ebu'n-Necm el-‘İclî'nin (ö. 125/743'ten önce) beytiyle açıklamıştır:

وَأَقْبَلَ النَّمْلُ قِطَارًا يَنْفَعُهُ 1
بَيْنَ الْفَرَى مُدْبِرُهُ وَمُقْبِلُهُ

1- Karınca, karınca yuvaları arasında gidip, gelen **karınca kafilisine** doğru yöneldi.³¹⁷

وَتَقُولُ وَاللَّهِ مَا لِي مَرْكُوبٌ وَلَا أَمْلِكُهُ

“Vallahi benim ne bir binek hayvanım var ne de ona sahip oldum.” dersin.

İbn Dureyd, vermiş olduğu bu cümlede “مَرْكُوبٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “binek hayvan” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**Hicaz bölgesinde bilinen bir yer ismi**”³¹⁸ anlamında da kullanılabileceğini ortaya koymuştur. Bu kullanımı Cenûb Uht-u Amr'ın şu dizesiyle örneklendirmektedir:
[Basît]

أَبْلَغُ بَنِي كَاهِلٍ عَنِّي مُغْلَعَلَةٌ 1
وَالْقَوْمُ مِنْ دُونِهِمْ سَعْيًا وَمَرْكُوبٌ

³¹⁵ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 116.

³¹⁶ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 218.

³¹⁷ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 120.

³¹⁸ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 326.

1-Bizim kavmimiz kötü bir haldeyken Say ve **Merkub**'da iken, Kahiloğullarına benden selam söyle!³¹⁹

وَتَقُولُ وَاللَّهِ مَا عِنْدِي عُنْبُرٌ وَلَا مَلَكُوتُهُ

“Vallahi ben de anber kokusu yok ona da sahip olmadım.”dersin.

Verilen bu örnekte, yakın anlamı “güzel koku” olan “عُنْبُرٌ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**kalkan**” anlamının kast edilebileceği ifade edilmiştir. Bu kullanımı müellif şairin şu dizeleriyle açıklamaktadır: [Kâmil]

يَقْدُدُ حَبِيكَ الْبَيْضِ دَرَوًا 1
عُلْفَتِ السَّوَاعِدِ فِي طِرَاقِ الْعُنْبُرِ

1-Demir başlıkları parça parça edip, **kalkanın** ucundaki kapalı kolları kesiyor.³²⁰

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ لَقَدْ دَخَلْتُ دَارَ فُلَانٍ فَمَا رَأَيْتُ فِيهَا سَرَبًا

“Vallahi ben falan kimsenin evine girmedim ve onun evinde su testisi de görmedim.”dersin.

Müellif bu yemin cümlesinde, yakın anlamı “su testisi” olan “سَرَبٌ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**akan su, sızıntı**”³²¹ gibi anlamların kast edilebileceğini göstermiştir. Müellif, bu durumu cahiliye dönemi şairlerinden olan Ebû Muhammed el-Fakasî'nin şu dizeleriyle örneklendirmiştir:

يَنْضَحْنَ مَاءَ الْبَدَنِ الْمَسْرَى 1
نَضْحَ الْبَدِيْعِ السَّرْبِ الْمَصْفَرَا

1- Neşeli bedenlerin suyunu, sarımtırak su kabından damlayan **sızıntılar** gibi serpiştirdiler.³²²

³¹⁹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 128.

³²⁰ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 121.

³²¹ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 359.

³²² İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 130.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا عَرَفْتُ لِفُلَانٍ رَجُزاً وَلَا قَصِيداً

“Vallahi ben falan kimseye ait ne bir şiir ne de kaside biliyorum.”dersin.

İbn Dureyd, bu cümlede, “رَجُزٌ” kelimesinin yakın anlamı olan “recez aruzuyla yazılmış şiir” anlamının yanı sıra uzak anlamlarından olan “**oturma problemi yaşayan deve**”³²³ anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir. Bu kullanımı Ebu'n-Necm el-‘İclî'nin (ö. 125/743'ten önce) bir beytiyle açıklamaktadır: [Kâmil]

تَدْعُ الْقِيَامَ كَأَنَّمَا هُوَ نَجْدَةٌ حَتَّى تَقُومَ تَكَلُّفَ الرَّجَزَاءِ 1

“Ayağa kalmak sıkıntıymış gibi ayağa kalkmıyor. Hatta **oturma problemi yaşayan deve** gibi zorlukla kalkabiliyor.”³²⁴

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا عَبَّيْتُ وَلَا لَعِبْتُ وَلَا صَحَبْتُ عَابِئاً وَلَا لَاعِباً

“Vallahi ben alay etmedim ve oynamadım. Alay eden ve oyun oynayan birisiyle de arkadaşlık yapmadım.”dersin.

Bu cümlede, “لَعِبٌ” fiilinin yakın anlamlarından olan “oynamak” manasının yanı sıra, nadir anlamlarından olan “**çocuğun ağzından salya akmak**”³²⁵ anlamının da kullanılabileceği ifade edilmiştir. Nadir anlamı ile ilgili kullanım, Lubeyd b. Rabîa Amiri'nin (ö. 41) şu beytiyle örneklendirilmiştir: [Tavîl]

لَعِبْتُ عَلَى أَكْتَافِهِمْ وَصَدُورِهِمْ وَلِيداً وَ سَمُونِي مَفِيداً وَ عَاصِماً 1

1-Bebekken onların omuzlarına ve göğüslerine **salya akıttım**. Beni müfîd (hayrı bol olan) ve Âsım (korcu esnasında sığınılan kişi) olarak isimlendirdiler.

³²³ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 286.

³²⁴ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 133.

³²⁵ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 750.

“عبث” fiilinin yakın anlamlarından olan “alay etmek” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**ekşimek**”³²⁶ anlamında da ifade edilebileceği gösterilmiştir. Bu ise şu şiirle örneklendirilmiştir:

1 طَاخَتْ الْأُبْيَانُ وَالْعَبَائِثُ

*1-Sütler ve ekşimiş peynirler kayboldu.*³²⁷

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا صَرَبْتُ لِغُلَانٍ صَبِيًّا وَلَا مَسَسْتُهُ

“Vallahi falan kimseye ait ne bir çocuğu dövdüm ne de ona dokundum.”dersin.

Müellif, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, yakın anlamı “erkek çocuk” olan “صَبِيٌّ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**çene kemiklerinin ucu**” anlamının da kast edilebileceğini ifade etmiştir. Bu kullanımı şiirle örneklendirmiştir:

1 مُسْتَحْمِلًا أَكْفَأَهَا الصَّبِيًّا

“...Butları çene kemiklerini taşır halde.”³²⁸

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا عَرَفْتُ مِنْ غُلَانٍ قَبِيحًا

“Vallahi ben falan kimsenin sefih olduğunu bilemedim.”dersin.

Verilen bu yemin cümlesinde, “قَبِيحٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “sefih” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**dirsek kökü**”³²⁹ anlamının kast edilebileceği ifade edilmiştir. Bu kullanım, Ebu'n-Necm el-‘Iclî'nin (ö. 125/743'ten önce) beytinde geçen bir bölümle örneklendirilmektedir:

1 حَيْثُ ثَلَاثِي الْإِبْرَةُ الْقَبِيحَا

³²⁶ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 260.

³²⁷ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 135.

³²⁸ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 140.

³²⁹ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 651.

1-İğnenin **dirsek köküne** saplandığı yerden...³³⁰

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا كَلَّمْتُ حَسَنَ وَلَا رَأَيْتُهُ

“Vallahi ben Hasan ile konuşmadım onu da görmedim.”dersin.

Müellif vermiş olduğu bu yemin cümlesinde “الحَسَنُ” kelimesinin özel isim anlam olarak kullanılabileceği gibi nadir anlamlarından olan “**dağ**”³³¹ anlamında da kullanılabileceğini ifade etmiştir. Bu bir şiirle örneklendirilmiştir: [Vâfir]

لَأُمِّ الْأَرْضِ وَوَيْلٌ مَا أَجْتَتِ 1
بِحَيْثُ أَضْرَبُ بِالْحَسَنِ السَّبِيلُ

1-Ey toprak sana yazıklar olsun! Onun dağ yoluna yaklaştığı yerde sen neyi topladın öyle!³³²

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ فِي الْبَلَدِ عَجَمًا وَلَا عَرَبًا

“Vallahi ülkede bir yabancı ve Arap görmedim.”dersin.

Bu yemin cümlesinde kullanılan “عَرَبٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “Arap” ile ifade edilebildiği gibi nadir anlamlarından olan “**mide bulantısı**”³³³ anlamında da kullanılabileceği ifade edilmiştir. “عَجَمٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “acem” ile ifade edilebileceği gibi “**çekirdek**” anlamında da kullanılabileceği ifade edilmiştir.

Bu kullanım, Meymûn b. Kays el-A‘şâ’nın (ö. 7/629) beytinde geçen bir örneklendirilmiştir: [Mütekârib]

³³⁰ İbn Dureyd, *Kitabu’l-Melâhin*, s. 140.

³³¹ İbn Munzur, *Lisanu’l Arab*, IV, 484.

³³² İbn Dureyd, *Kitabu’l-Melâhin*, s. 143.

³³³ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-Ayn*, s. 527.

1 مقادك بِالْحَيْلِ أَرْضُ الْعَدُوِّ وَجُدَعَانَهَا كَلْقَيْطِ الْعَجَمِ

“Onun genç develeri, çekirdekten çıkma gibidir.”³³⁴

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا دُقْتُ لِفُلَانٍ لَبَنًا وَلَا أَخَذْتُهُ

“Vallahi ben falan kimseye ait ne bir sütü tattım ne de onu aldım.”dersin.

İbn Dureyd, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde “لَبَنٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “süt” anlamının kullanılabilceği gibi, nadir anlamlarından olan “**boyun tutulması**”³³⁵ anlamında da kullanılabilceğini ifade etmiştir. Bu kullanımı bir şiirle örneklendirmiştir:

1 حَسْبَهُ مِنَ اللَّبَنِ أَنْ رَأَى مَلًّا وَرَنَ

1-Onun **boyunun tutulması** sebebiyle kıvrandığını ve sıkıntı çektiğini görünce başının altına iyi bir yastık verdi.³³⁶

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا عِنْدِي فُلَانٌ خِرْقَةً يَلْبَسُهَا

“Vallahi bende falan kimsenin giyindiği bir hırka yok.”dersin.

Müellif, yakın anlamı “hırka” olan “خِرْقَةٌ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**çekirgeye ait herhangi bir parça**”³³⁷ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir. Bu kullanımı bir şiirle örneklendirmiştir:

1 صَبَّتْ عَلَى مَرْزَعَةَ ابْنِ وَاصِلٍ خِرْقَةً رَجُلٍ مِنْ جَرَادٍ نَازِلٍ

1- İbn Vasıl'ın tarlasına gelen çekirgelerin ayak parçaları döküldü.³³⁸

³³⁴ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 144.

³³⁵ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 277.

³³⁶ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 145.

³³⁷ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 591.

³³⁸ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 151.

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا عِنْدِي تَوْرٌ وَلَا أَمْلِكُهُ

“Vallahi bende ne bir su kabı var ne de ona sahip oldum.” dersin.

Müellif, vermiş olduğu bu yemin cümlesinde, yakın anlamı “su kabı” olan “تَوْرٌ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “elçi”³³⁹ anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir. Nadir kullanımını bir şiirle örneklendirmiştir:[Seri’]

1 وَ التَّوْرُ فِيمَا بَيْنَنَا مُعْمَلٌ وَ يَرْضَى بِهَالمَأْتِيُّ وَ المرْسَلُ

1-**Elçi** aramızda görevini yapmaktadır ve onu görevlendirip gönderen de ondan razıdır.³⁴⁰

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا لِفُلَانٍ عِنْدِي خُرْجٌ وَلَا أَخَذْتُهُ مِنْهُ

“Vallahi bende falan kimseye ait ne bir çanta var ne de o kimseden çantayı aldım.” dersin.

Müellif, yemin cümlesinde geçen “خُرْجٌ” kelimesinin yakın anlamlarından olan “çanta, heybe” anlamlarının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “geçitsiz vadi” anlamının kast edilebileceğini ifade etmiştir. Bu kullanımı şu şiirle örneklendirmiştir:

1 فَلَمَّا أَوْغَلُو فِي الخُرْجِ رَدَّتْ صُدُورٌ مَطِيَّهَمُ تِلْكَ الرِّضَامُ

1-**Geçitsiz vadiye** girdiklerinde, üst üste konulmuş şu mızraklar, binek hayvanlarının göğüslerini çevirdiler.³⁴¹

وَتَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَخَذْتُ لِفُلَانَةٍ خُلْخَالاً وَلَا سِوَاراً

“Vallahi falan kadından halhal ve bilezik almadım.” dersin.

³³⁹ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 396.

³⁴⁰ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 155.

³⁴¹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 156.

İbn Dureyd, vermiş olduğu bu örnekte, yakın anlamı “halhal” olan “خَلْخَالٌ” kelimesinin kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**kum taneleri/ufalanmış kum**”³⁴² anlamlarının kast edilebileceğini ifade etmiştir. Nadir kullanımı şiirde geçen bir cümleyle örneklendirmiştir:

1 من ساهكاتٍ دقيٍّ و خلخال

1-...Toz ve **kum tanelerini** kaldıran rüzgârlardan³⁴³

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا أَجَلَلْتُ فُلَانًا وَلَا أَكْرَمْتُهُ

“Vallahi ben falan kimseyi yüceltmedim ona ikram da etmedim.” dersin.

Verilen bu yemin cümlesinde geçen “أَجَلَلٌ” fiilinin yakın anlamlarından olan “yüceltmek” anlamının kullanılıp, “جَلَّةٌ” kelimesinden türemiş, nadir anlamlarından olan “**gübre vermek**”³⁴⁴ anlamının da anlaşılabilceği bir şiirle açıklanmıştır: [Basît]

1 عَزَيْتُ فُضَاعَةَ عَنكُمْ وَ تَكَرَّمْتِ عَنْ أَنْ تُنَاسِبَ جِلَّةً وَ فُؤَامًا

2 كَانُوا الذَّرَى فَسَمُوا إِلَى قُلَلِ الْبَيْدَى وَ تَجَنَّبُوا أَنْ يَنْزِلُوا الْأَهْضَامَا

1-Kuzaa kabilesi sizden uzak durdu ve böylece **hayvan gübresi** ve çöplere benzemekten kurtuldular.

2-Onlar cömertliğin zirvelerine ulaşan zirvedeki kişilerdi ve vadilerin alt kısımlarında kalmaktan kurtuldular.³⁴⁵

وَتَقُولُ : وَاللَّهِ مَا عِنْدِي عَسَلٌ وَلَا أَفْلِكُهُ

“Vallahi bende bal yok ve ona sahip de olmadım.” dersin.

³⁴² İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 190.

³⁴³ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 156.

³⁴⁴ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 123.

³⁴⁵ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 157.

Müellif, yemin cümlesinde geçen “عَسَلٌ” kelimesinin yakın anlamı olan “bal” anlamının kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**kurtun koşması**”³⁴⁶ anlamına da gelebileceğini belirtmiştir. Bu kullanımı bir şiirle örneklendirmiştir:

وَاللّٰهُ لَوْ لَا وَجَعٌ بِالْعَرَفُوبِ 1
لَكُنْتُ أَبْتَقِي عَسَلًا مِنَ الذَّنْبِ

*1-Vallahi İncik kemiğindeki acı olmasaydı, **kurtun bir koşusu** olarak kalırdım.*³⁴⁷

وَتَقُولُ : وَاللّٰهُ مَا أَمْلِكُ تِينًا وَلَا لِي أَرْضٌ فِيهَا تِينٌ

“Vallahi ben incire sahip olmadım ve incir olan bir toprağım da yoktur.”dersin.

İbn Dureyd, cümle içerisinde geçen “تينٌ” kelimesinin akla gelen ilk anlamlarından olan “incir” anlamında kullanılıp, nadir anlamlarından olan “**dağ**”³⁴⁸ anlamının da kast edilebileceğini ifade etmiştir. Bu kullanımı en-Nâbiga’nın (ö. 604) divanında geçen bir şiiriyle örneklendirmiştir: [Basît]

صُهْبُ الظَّلَالِ أَتَيْتَ التَّيْنَ عَنْ عُرْضٍ 1
يُرْجِيْنَ غَيْمًا قَلِيلًا مَّاؤُهُ شَيْمًا

*1-Tin dağına gölgelerin soğuğu bir kenardan gelmektedir. Rüzgâr, suyu soğuk bir grup bulutu sürüklemektedir.*³⁴⁹

وَتَقُولُ : وَاللّٰهُ مَا أَحَدْتُ مِنْ أَرْضٍ فُلَانٍ عَسِيْبًا

“Vallahi ben falan kimsenin toprağından yapraksız hurma dalı almadım.”dersin.

Bu cümlede ifade edilen “عَسِيْبٌ” kelimesinin yakın anlamı “yapraksız hurma dalı”dır. Fakat nadir anlamlarından olan “**Asîb adında bir dağ**”³⁵⁰ anlamında da

³⁴⁶ el-Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, s. 543.

³⁴⁷ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 158.

³⁴⁸ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, I, 412.

³⁴⁹ İbn Dureyd, *Kitabu'l-Melâhin*, s. 160.

ifade edilebileceği gösterilmiştir. Müellif, bu kullanımı İmru'ul-Kays'ın (ö. 565) şiiriyle örneklendirmiştir:[Tavîl]

وإني مُقيمٌ ما أقامَ عَسِيبٌ	أَجَارَتْنَا إِنَّ الْمَزَارَ قَرِيبٌ	1
وَكُلُّ غَرِيبٍ لِلْغَرِيبِ نَسِيبٌ	أَجَارَتْنَا إِنَّا غَرِيبَانِ هَاهُنَا	2

1-Komşumuz! Mezar yakındır ve ben Asîb dağının bulunduğu yerde kalacağım.

2-Komşumuz! Biz burada yabancıyız ve her yabancı, diğer yabancının yakındır.

³⁵⁰ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luga*, II, 753.

SONUÇ

İslami ilimlerin tekâmülünün tamamlanmasının ardından başta fıkıh, hadis ve dil alanları olmak üzere birçok alanda Melâhin türünde eserler kaleme alınmıştır. İbn Dureyd, belagatin önemli bir konusu olan tevriye sanatını kullanarak, zor durumda kalan kimseler için fıkıh ve dil disiplinlerini kaynaştırarak özgün bir eser ortaya koymuştur.

Abbasi devletinin ikinci döneminde yaşayan İbn Dureyd, yaşadığı dönem içerisinde en önemli dil âlimlerinden birisi olmuştur. Küçük yaşlardayken, amcası, yeğeninin zeki olduğunu fark etmiş ve eğitim hayatı boyunca İbn Dureyd ile ilgilenmiştir. Amcası sayesinde küçük yaşlarda ilimle uğraşmaya başlayan İbn Dureyd, kısa zamanda herkes tarafından tanınmıştır.

İbn Dureyd, Abdullah b. Muhammed et-Tevvezî, Ebû İshâk İbrâhim b. Sufyân ez-Ziyâdî, es-Sicistânî, er-Riyâşî, el-‘Utbî gibi dönemin ileri gelen âlimlerinden ders alarak kendini geliştirmeyi başarmıştır. Bu çabaları sonucunda hayatının tamamına yakını öğrencilerine ders vermekle geçmiştir. Bu gayretin bir sonucu olarak özellikle dil ilimlerinde Ebû Saîd es-Sîrâfî, el-Merzubânî, Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, İbnu's-Serrâc gibi ünlü dil âlimleri yetiştirmiştir.

Kitabu'l-Melâhin, Arap dilinin zenginliğini ortaya koyan bir eserdir. Bu eser, fıkıh ile dilbilim arasındaki yakınlığı ortaya koymaktadır. Zor durumda kalanlara çıkış yolu göstermek adına kaleme alınmış bir eserdir. *Kitabu'l-Melâhin*, fıkıh açısından yemin edilirken önemli olan şeyin, o cümleyi sarf eden kişinin niyeti olduğu, muhatabın anladığı anlamın ölçüt olmadığı gerçeğini ortaya koymak için kaleme alınmıştır. Eseri okuyan kişi tevriye sanatını bütün incelikleriyle görmektedir. Müellif, eserinde ele aldığı melahin örneklerini açıklarken bazı nüshalarda farklılık göstermekle birlikte yaklaşık 20 ayet ve farklı şairlere ait 80'e yakın şiire yer vermiştir.

İbn Dureyd, bu eseriyle bir kelime veya cümlenin başka anlamlar da içerebileceğine işaret etmek istemiştir. Görünen anlamın her zaman asıl maksat

olmama ihtimaline dikkat çekmiştir. Verdiği örneklerin bir kısmında uzak anlam ihtimali biraz zorlama olarak düşünülebilir. Ancak bu örneklerin tamamında asıl kast edilen anlamın ikinci ve uzak olduğu anlamına varmak ve müellifi bu açıdan acımasızca eleştirmek, eserin hedefi düşünüldüğünde müellife yapılan bir haksızlık olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, Gonca Yayınevi, Yaylacık Matbaası, 1987, İstanbul.

el-ÂMİDÎ, Ebu Ubeydullah Muhammed b. İmran b. Musa Merzubani Ebu'l-Kasım el-Hasan b. Beşr, *Mu'cemu's-Şuarâ*, tsh. Fritz Krenkow, Daru Sâdır, Beyrut, 2004.

AVCI, Casim, “*el-Mes'ûdî*”, *DİA*, XXIX, Ankara, 2004.

AYDIN, Feriduddîn, *Arapça'nın Önemi ve Türkiye'de Karşılaştığı Sorunlar*, Ma'rûf Yayınları, İstanbul, 2015.

ÇETİN, M. Nihat, “*Arap*”, *DİA*, III, İstanbul, 1991.

DEMİRAYAK, Kenan, ÇÖĞENLİ, M.Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, AÜFEDF Yayını, Erzurum, 1994.

el-ENBÂRÎ, Ebu'l-Berakât Kemâleddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Nuzhetu'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Udebâ*, Daru'l-Fikri'l-Arabiyyi, Kahire, 1998.

el-FÂHÜRÎ, Hannâ, *el-Mûcez fi'l-Edebi'l-Arabiyyi ve Tarihihi*, Daru'l-Cîl, Beyrut, 2003.

GÜMÜŞ, Sadreddin, *Seyyid Şerif Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*, Fatih Yayınevi, İstanbul, 1984.

el-HALÎL b. Ahmed, Ebû Abdîrrahman el-Ferâhidî, *Kitabu'l-Ayn*, Mektebetu Lubnan, Beyrut, 2004.

el-HAMEVÎ, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l Udebâ*, (thk. D. S. Margoliouth), Matbaatu Hindiyye, Kahire, 1930.

el-HARÎRÎ, Ebû Muhammed Kâsım b. Alî, *Elğâzu'l-Harirî ve Ehâcîhî fi Mâkâmâtihî*, Mektebetu İbn Sina, Kahire, 1988.

HASAN, Hasan İbrahim, *Siyasi Dini Kültürel İslam Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1985.

HİCAZİ, Mahmud Fehmi, *Medhal ila İlmi'l-Luğa*, Dâr'u Kuba, Kahire, t.y.

el-ISFAHÂNÎ, Ebu'l-Ferec, *Mekâtîlu't-Tâlibiyyîn* (Nşr: Seyyid Ahmed Sakr), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1949.

İBN DUREYD, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi el-Basri, *el-İştikak*, nşr. Abdüsselam Muhammed Harun, Mektebetu'l-Hanci, Kahire, t.y.

_____ *Cemheratu'l-Luga*, nşr. Remzi Munîr El-Bealbeki, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1987.

_____ *Kitabu'l-Melâhin*, Menşûrât-i Vizârat'is-Sekafe, Dimaşk, 1992.

İBN HÂLEVEYH, *İ'rabu'l-Kıraati's-Seb'a ve İleliha*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, el-Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1992.

İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut, ts.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1994.

İBN MUNKİZ, Ebu'l-Muzaffer Mecduddîn Usâme b. Mukallid b. Nasr, *el-Bedî fî Nakdi's-Şi'r*, Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, ts.

İBNU'N-NEDÎM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Mısır, t.y.

İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Beyrut, 1985.

KARAASLAN, Nasuhi Ünal, "*İbnDureyd*", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999.

KÂTİP, Çelebi, *Keşfu'z-zunun an esamii'l-kutub ve'l-funun*, (editör: Şerafettin Yaltkaya, Rıfat Bilge), İstanbul , Maarif Vekâleti, 1941.

el-KİFTÎ, İbn Yusuf, *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Kahire, 1986.

KÜÇÜKKALAY, Hüseyin, *Kur'an Dili Arapça*, İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı, Konya, 1969.

el-LUGAVÎ, Ebu't-Tayyib, *Merâtibu'n-Nahviyyîn* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrahim), el-Mektebetu'l- Asriyye, Beyrut, 2002.

MECMAU'L-LUGATİ'L-ARABİYYE, *Mecelletu Mecme'i'l-Lugati'l-'Arabiyye bi Dimeşk*, c. 84, Kanunussani, 2009.

MUFADDAL, Muhammed b.Mi'ser, *Tarîhu'l-Ulemain-Nahviyyîn min'el Basriyyîn ve'l Kûfiyyîn ve ğayrihim*, (nşr. Abd-ül Fettâh Muhammed), Hecr littübâati ve'n-neşri vet'tevzî ve'l i'lân, Yemen, 1941.

er-RÂCİHÎ, Şerâfeddin Ali Muhammed b. Dureyd ve Kitâbuhu'l-Cemhera, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye, 1985.

er-RÂZÎ, Muhammed b. Ebû Bekir b. Abdulkadir, *Muhtaru's-Sıhah*, Mektebetu Lubnan Naşirûn, Beyrut, 1995.

es-SUBKÎ, Bahâuddîn Ebû Hâmid Ahmed b. Ali b. Abdulkâfi, *Arûsu'l-Efrâh fî Şerhi Telhîsü'l-Miftâh* (nşr. Halil İbrahim Halil), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.

es-SUYÛTÎ, Celâleddîn Abdurrahmân, *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-Luĝa ve Envâ'ihâ*, el-Mektebetu'l 'Arabiyye, Beyrut, 1987.

et- TEHÂNEVÎ, Muhammed b. 'Alî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm*, (Thk. 'Alî Dahrûc), Mektebetu Lubnan Nâşirûn, Beyrut, 1996.

et-TENÛHÎ, İzzeddîn, *Kitâbu Vasfi'l-Matar ve's-Sehâb*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1992.

TOPRAK, Mehmet Faruk, “*Klâsik Arap Şiirinde Luğaz*”, İstanbul: Nüsha Dergisi, Yıl: I, Sayı: 3, Güz 2001.

TÜCCAR, Zülfikar, “*Ebû Saîd es—Sîrâfî*”, *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009.

ÜÇOK, Bahriye, *İslam tarihi Emeviler-Abbasiler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları; 150. Bilim ve kültür eserleri serisi; 6, Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı, 1983.

YAVUZ, Mehmet, “*Riyâşî*”, *DİA*, XXXV, İstanbul, 2008.

YAZICI, Hüseyin “*İbnü’s-Serrâc*”, *DİA*, XXI, İstanbul, 2000.

ez-ZEHEBÎ, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ’* (thk. M. Ebu’l-Fadl İbrahim), Muessesetu’r-Risâle, Beyrut, 1983.

ZEYDÂN, Corcî, *Târîhu Âdâbi’l-Lugati’l-Arabiyye*, Muessesetu Hindâvî lî’t-ta’lîm ve’s-sekâfe, Kâhire, 2013.